

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

**Az ikes ragozás története –
Ikes igék a Jókai-kódexben**

Témavezető:

Dr. Rácz Anita
egyetemi adjunktus

Készítette:

Popovics Éva
V. magyar-történelem

Debrecen, 2009.

Tartalomjegyzék:

1. Bevezetés.	2
2. Az ikes ragozás	5
2.1. A magyar nyelv igeragozási rendszeréről röviden	5
2.2. Az ikes és iktelen ragozás elkülönülése, az ikes ragozás célja, a ragok kialakulása	6
2.3. Az ikes alak mint a tárgyatlanság kifejezője.	9
2.4. Az ikes igeragozás személyragjainak alakulása.	11
2.5. Módozások és idők szerinti elkülönülés.	13
2.6. Iktelen igék ikesedése.	14
2.7. Az <i>-ik</i> cselekvő intranszitiv igéken. A kezdeti ingadozás.	15
2.8. Az ikes ragozás súlyvesztése, bomlása a nyelvújításokban.	20
2.9. Ikes igék a strukturális nyelvészleírásban.	23
3. Ikes igék a Jókai-kódexben.	24
3.1. A kódexekről általában.	24
3.2. A Jókai-kódex története.	24
3.3. A kódex forrásai.	25
3.4. Az ikes igék mód és képzők szerinti elemzése.	26
3.5. A bomló ikes paradigma.	38
4. Összegzés.	42
Melléklet.	44
Felhasznált irodalom.	49

1. Bevezetés

Szakedolgozatom témája az ikes ragozás, illetve ennek a nyelvi jelenségnek a megjelenése a Jókai-kódexben. Célom volt, hogy a szakirodalom feldolgozása mellett, és annak eredményei felhasználva, megvizsgáljam a kódex igéit, hogy a kor „elvárásainak” megfelel-e. Azért választottam ezt a témát, mert tanulmányaim során megkedveltem a nyelvtörténetet, érdekesnek tartottam a változásokat, mivel ezek visszaidéztek valamit a régi korokból, s úgy vélem, hogy egy-egy történelmi korszak megértéséhez szükséges ismernünk azt a nyelvet, amit akkor beszéltek, hiszen számos ismeretet szerezhethünk csupán abból, hogy elolvassunk egy levelet, vagy egyéb fennmaradt szöveget.

Az ikes ragozásra a mai nyelvben kuriózumként tekintenek, hiszen korunkban csak hiányos paradigmájában lelhető fel, s csak bizonyos igéknél. Eredetileg egyes számban jelent meg, de manapság már, szinte, csak egyes szám harmadik személyben található meg az ikes ragozás.

Egy rövid áttekintéssel kezdtem a dolgozatom, amiben ismertettem a mai magyar igeragozási rendszert. Ezt azért éreztem fontosnak, mert diakrón vizsgáltam az ikes ragozást, de ehhez a kiinduló pont csak a mai magyar nyelv lehet, az a nyelv, amit beszélünk.

Dolgozatom jó részében az ikes ragozás kialakulásával, elterjedésével, és visszaszorulásával, bomlásával foglalkoztam. Már a szakirodalom feldolgozásának kezdetén rátaláltam az ikes ragozás történetével foglalkozó, mondhatni alapl műre, SIMONYI ZSIGMOND *Az ikes ragozás története* című, a Magyar Nyelvőrben folytatólagosan megjelent cikksorozatára. (Teljes egészében a Nyelvészeti Füzetek 28. számában jelent meg.) SIMONYI a nyelvemlékeket vizsgálva vonta le a következtetéseit, és állította össze az ikes igeragozás kialakulásának, elterjedésének és bomlásának történetét és okait.

Vizsgáltam az *-m*, *-l*, *-ik* ikes igei személyragok kialakulását, és azt, hogy vajon miért nem él az E/1. személyű ikes igei személyrag, miért jelenhetett meg az *-l* rag általános ragozásban, illetve milyen funkcióváltás révén értékelődhetett át a határozott ragozás T/3. személyű igeragja E/3. személyűvé. Ehhez értékes információkkal szolgált MÉSZÖLY GEDEON *Az ikes ragozás -ik ragjának eredete* című tanulmánya.

Ikes ragozású igék mediális, cselekvő és szenvedő igenekben is előfordulhattak. Mind-egyik igenben az intranszitivitás és/vagy a reflexivitás kifejezésére használták. Valójában a tárgyatlanság volt az, ami a leginkább összekapcsolta az ikes igeragokat felvevő igéket. Anynyira erős volt a tárgyatlanná tevő funkció, hogy cselekvő tranzitív igéket is képes volt intranszitivá alakítani.

A képzőknek is nagy szerepe volt az ikes igeragozás elterjedésében, mivel általánosságban elmondható, hogy a *-z*, az *-l*, az *-an/-en* és az *-ász/-ész* képzős igék nagyrészt ikesen ragozódtak, illetve ikesen ragozódtak, ha a tárgyatlanságot akarták kiemelni. SIMONYI vizsgálta a képzők és a ragozás közötti összefüggést.

A ragozás kialakulása mellett foglalkoztam a bomlásával is. BÁRCZI GÉZA, LŐRINCZE LAJOS, R. HUTÁS MAGDOLNA és, természetesen, SIMONYI ZSIGMOND is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy miért és milyen léptékben bomlott fel a vizsgált igeragozás. Mindannyian egyetértettek abban, hogy az ikes ragozás nem érte el azt a célját, amire „ki lett találva”, hiszen már az általános és a határozott ragozás is ki tudta fejezni a reflexivitást, a mediális jelentést és a tárgyatlanságot. Mivel a nyelv egyszerűsége törekszik, ezért már nem volt szükség egy hiányos paradigmájú ragozásra. Természetesen még ma is megtalálható a beszélt és az írott nyelvben, de már nincs akkora jelentősége, mint korábban.

A dolgozat másik felében a Jókai-kódexszel foglalkoztam, illetve az ikes ragozású igéivel. A kódex fontos nyelvtörténeti emlékünknél, hiszen ez az első teljesen magyar nyelvű, hosszabb lélegzetvételű alkotás. Az értékét növeli, hogy egy kéz alkotása, így egy ember, egy nyelvjárás sajátosságait is meg lehet figyelni benne. Már maga a könyv élete is érdekes, hiszen hosszú ideig egy nyitrai gimnazista családjánál porosodott, s csak EHRENFELD ADOLF kíváncsiságának volt köszönhető, hogy TOLDY FERENC révén bekerült a nyelv- és irodalomtörténészek érdeklődésének középpontjába. Hosszas alkudozás és egy londoni kitérő után került a kódex a magyar állam, pontosabban az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába.

A kódex igéiből és az ikes személyragot viselő igékből adatbázist készítettem (ezt mellékletben csatolom is), és megpróbáltam a nyelvészek által felállított rendszert felhasználva megvizsgálni, hogy az ikes igeragozás milyen állapotban volt a XV. század második felében. Az adatbázis elkészítésében hatalmas segítséget nyújtott a JAKAB LÁSZLÓ nevével fémjelzett *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék* című adattár. Ez a nyomtatva és digitálisan is megjelent adattár ábécérendben tartalmazza a kódexben szereplő összes szót, azoknak hangtani, tótani, szófajtani, szótörténeti jellemzőit, előfordulását, illetve, hogy képzett-e a szó, valamint milyen jelek és ragok találhatók meg rajtuk. JAKAB LÁSZLÓnak és KISS ANTALnak az volt a célja ezzel a munkával, hogy kiindulási pontot nyújtsanak az érdeklődőknek. Nem akartak értékelni, a vitás kérdéseket eldönteni, hanem korrekt és pontos segítséget akartak nyújtani a kutatóknak. (Jakab 2002: 12). Az ikes adatbázis elkészítésénél a számítógépes adattár nagy segítségemre volt, hiszen a kódokat alapul véve könnyen ki tudtam válogatni az igéket (6. oszlop, 01-es kód). Ezután a 10. oszlop 01-es, 03-as, 07-es, 08-as és 14-es kódjait vettem figyelembe,

ezek kódolják az ikes ragozás igei személyragjait (*-m, -l, -ik, -k, -ék*). Az igeidők és -módok elkülönítésében a 9. oszlop kódjai voltak a segítségemre.

Vizsgáltam az igemódokat, az igeidőket és az igenemeket, hogy képzős-e vagy képzőtlen az ikes ige. Ezek mellett foglalkoztam a bomlás jelenségével is, mivel számos olyan ige található a kódexben, ami eredetileg iktelen volt, de ikes személyragot vett fel, illetve olyan igéket is találtam, amelyeknek ikesen kellett volna ragozódnuk, mégis iktelen, általános igei személyragokat vettek fel. Ehhez össze kellett vetnem az elkészített adatbázist a már kigyűjtött több száz igével.

Remélem dolgozatommal sikerül elérni a célomat, és az összefoglaló jellegén kívül hozzájárul a Jókai-kódex igeragozásának még pontosabb megismeréséhez.

2. Az ikes ragozás

2.1. A magyar nyelv igeragozási rendszeréről röviden

A magyar igeragozást az alany szempontjából két csoportra oszthatjuk, alanyi és tárgyias, vagyis általános és határozott ragozásra. Az alanyi ragozás csak az alany számát és személyét mutatja, míg a tárgyias ragozás ezeken kívül a határozott tárgyra is utal. Az alanyi ragozáson belül megkülönböztetünk ikes és iktelen ragozást.

Az iktelen ragozás teljes, használhatjuk kijelentő mód jelen, múlt és jövő időben, feltételes mód jelen és múlt időben, valamint felszólító mód jelen időben. Természetesen mindegyik esetben kifejezhető az egyes és a többes szám. Ezzel szemben az ikes ragozást „csak” jelen időben és egyes számban használhatjuk mindhárom módban. Alanyi ragozása minden igének lehet (BENCZÉDY–FÁBIÁN–RÁCZ–VELCSOV 1991: 174).

Például: ikes ragozás, kijelentő mód, jelen idő

E/1.	<i>alsz–om</i>	<i>hibáz–om</i>	<i>es–em</i>
E/2.	<i>alsz–ol</i>	<i>hibáz–ol</i>	<i>es–el</i>
E/3.	<i>alsz–ik</i>	<i>hibáz–ik</i>	<i>es–ik</i>

ikes ragozás, feltételes mód, jelen idő

E/1.	<i>alud–ná–m</i>	<i>hibáz–ná–m</i>	<i>es–né–m</i>
E/2.	<i>alud–ná–l</i>	<i>hibáz–ná–l</i>	<i>es–né–l</i>
E/3.	<i>alud–né–k</i>	<i>hibáz–né–k</i>	<i>es–né–k</i>

ikes ragozás, felszólító mód, jelen idő

E/1.	<i>alud–j–am</i>	<i>hibáz–z–am</i>	<i>es–s–em</i>
E/2.	<i>alud–j–ál</i>	<i>hibáz–z–ál</i>	<i>es–s–él</i>
E/3.	<i>alud–j–ék</i>	<i>hibáz–z–ék</i>	<i>es–s–ék</i>

Az ikes ragozás igei személyragjai legtisztábban kijelentő módban figyelhetők meg: *–m*, *–l*, *–ik*. Ezt a személyes formát ma már csak választékos irodalmi, illetve beszélt nyelvben, valamint néhány nyelvjárásban használják. Ennek az oka, hogy az iktelen alakok kiszorítják az ikéseket, mivel elveszítették korábbi nyelvi funkciójukat. Egyedül a szenvedő és a visszaható igéket ragozzuk mindig ikesen, kivéve az *–ul*, *–ül* képzősöket. A kiszorítás még nem ment végbe teljesen, jellemzőek az ingadozó alakok. Általában első és második személyben már iktelenül ragozzuk ezeket az igéket, de harmadik személyben még mindig *–ik* személyragot kapnak.

Van néhány igénk, a változó ikes igék, amik harmadik személyben is ingadoznak a két ragozás között. Ilyen például: *hull–hullik*, *tündököl–tündöklik*, *haldokol–haldoklik* (BENCZÉDY–

FÁBIÁN–RÁCZ–VELCSOV 1991: 178). Ezeknél az igéknél használatbeli különbségek figyelhetőek meg. Például: *Tündöklík az égen az Esthajnalcsillag. Smaragdként tündököl szeme fénye.*

Vannak olyan igék is, amik csak kijelentő mód egyes szám harmadik személyben ikes ragozásúak: *múlik, tűnik, illik.*

E/2. személyben is van ingadozás, de a *-d* tövű igék már iktelenül ragozódnak. Például: *alkudsz.* A választékos jelhasználatban számos igének megvan a teljes ragozási sora, mind az ikes, mind az iktelen ragozásban.

E/1. *dohányzok* *dohányzom*

E/2. - *dohányzol*

E/3. *dohányoz* *dohányzik*

E/2. személyben az iktelen ragozásban a tövég *-z* hang miatt nincs *-sz* ragos változata.

2.2. Az ikes és iktelen ragozás elkülönülése, az ikes ragozás célja, a ragok kialakulása

Az ikes és az iktelen ragozás már a régi magyar nyelvben elkülönült egymástól (SIMONYI 1905: 1–2). SIMONYI ezzel a kijelentésével egyetért RÉVAIVAL, aki szerint régen szintén megkülönböztették az ikes és az iktelen ragozás (i. h.). A tárgyas igeragozás a magyar nyelv külön életében jött létre. BÁRCZI szerint erre az a bizonyíték, hogy bár a vogul és az osztyák nyelv is megkülönbözteti az alanyi és a tárgyas ragozást, de teljesen más eszközökkel, mint a magyar. HORGER is így vélekedik erről, hogy az ikes ragozás a magyar nyelvben a magyar népnek az ugor közösségből való kiválása után keletkezett, de még a honfoglalás előtt (HORGER 1931: 36). Az ősmagyar korban keletkezett az ikes ragozás, ami eredetileg a visszaható ige ragozása volt, de ez a funkciója már az ősmagyar kor végén bővülni kezdett, s addig szélesedett, hogy lassan elmosódott a különbség az ikes alanyi ragozás és az iktelen alanyi ragozás között. Ez a funkcióvesztés vezetett az ikes ragozás bomlásához (BÁRCZI 1963: 58–60).

Az ikes ragozás létrejöttének célját jól mutatják a szenvedő és a visszaható igék, ezek állandóan ikesek: *emelkedik, születik, bocsátkozik* (SIMONYI 1905: 5). Kivételt képeznek az *-ul/-ül* képzős visszaható igék, mert azok iktelenek (HORGER 1931: 37). A fenti igék reflexív jelentésűek, de ilyen még a *hallik, szegik, ódzik*. A rokon nyelvekkel való összehasonlítás során megállapították, hogy a finnugor reflexív képző a *v* volt. Például: vogul *χ öl* 'hall', vogul *χ öl-v* 'hallik' (SIMONYI 1905: 5). SIMONYI szerint a *hallik* ige talán *hall-v-ik* volt, ahol az *-ik* a visszaható igei személyrag. Ennek bizonyítására számos példát hoz: *csikland* 'csiklandoz' valakit: *csiklandik* 'csiklandozik' valakinek a teste, *gyűrűz* 'eljegyez' valakit, 'felgyűrűz': *gyűrűzik* 'gyűrűs vonalban köröskörül folyik' (SIMONYI 1905: 6).

BALÁZS János nem mindenben ért egyet az *-ik* rag eredetét illetően SIMONYIVAL és követőivel. Azt ő is elismeri, hogy a visszaható és szenvedő ragozás *-ik* ragja összefügg egymással, már csak a hasonló mondatbeli funkciójuk miatt is. De BALÁZS különbséget tesz a szenvedő ragozású *töretik* és a visszaható ragozású *törik* között. Míg a szenvedő *-ik* végződése birtokos személyrag volt eredetileg és a meg nem nevezett cselekvő személyére utalt, addig a visszaható *-ik* végződésű igék egy „külső behatás nélkül végbemenő történésként” (BALÁZS 1979: 50) fejezik ki a folyamatot. Erre példának hozza BALÁZS János a finn szenvedő szerkezetet és a visszaható igéket:

finn *ovi avataan* 'az ajtó kinyitattik'

finn *ovi avautun* 'az ajtó kinyílik' (i. h.)

Ez a példa is mutatja, hogy ez a jelentésbeli különbség a rokon nyelvekben is megvan. Az ikes igék kezdetben mind visszaható igék voltak, illetve, ha nem is reflexívek, legalább intranszitivak. Abban egyeznek meg a visszaható igék az intranszitivakkal, hogy nem tárgyaskak, s az ikes ragozást is a reflexívek hatására vették fel. Ilyen például az *aluszik*, *feküszik*, *eszik*, amik kezdetben iktelenek voltak (SIMONYI 1905: 115–7). A visszaható ikes igék tárgyask cselekvő igékből származtak (*tör>törik*, *végez>végezik*), s az intranszitiv, már egyes számú *-ik* ragos tárgyatlan igékből lettek a nem visszahatók (*alusz>aluszik*, *foly>folyik*).

Az igei személyragozásunk paradigmáinak elemei sem egységes eredetűek, s nincs ez másként az ikes ragozásnál sem. Az egyes szám 3. személybeli alak kivételével az ikes ragozás alakjai megtalálhatók az iktelen ragozás alakjai között, például: *ész-ëm*, *ész-ël*, *ész-öd*, *ész-ünk*, *ész-tek*, *ész-nek*, *evé-m*, *evé-d*, *evé-nk*, *evé-tek* (MÉSZÖLY 1941–3: 8).

MÉSZÖLY elvetette azt a korábbi elképzelést, hogy az ikes visszaható és szenvedő alakok *-ik*, *-ék* végződése egy valaha volt önálló szóból alakult volna ki (SZINNYEI a Magyar nyelv-hasonítás című művében azt fejti ki, hogy az *-ik* egy **-i.k* formából alakult ki, ami a *vogul tɛɛ`k* 'maga' jelentésű szónak feleltethető meg. Így a fejlődése szerinte: **hányóds-isk>*hányódsik>*hányódék>*hányódik>hányódik* (SZINNYEI 1920: 117). Ha az *-ik*, *-ék* ragoknak közös eredetük volna, akkor a nyelvtörténet folyamán viszonylag közös alaki fejlődésen mentek volna át. Ha ez igaz volna, nem lehetne adatokkal alátámasztani, bizonyítani, hogy miért van a régi nyelvben a visszaható, illetve szenvedő *törnék-*, *töretnék-*féle alakoknak *törnégék*, *töretégék* változata, és miért nincs **törégék-*, **töretégék-*féle alakjuk (MÉSZÖLY 1941–3: 10). MÉSZÖLY GEDEON foglalkozott az ikes ragozás és a ragozás *-ik* ragjának eredetével. A Halotti beszéd és könyörgés néhány sorából indult ki: *El uimagguc szent peter urot. kinec odut*

hatolm ovdonia. ef ketnie. A kinec odut hatolm jelentése 'cui data est potestas'. Tehát az állítmány jelentése a mai nyelvben nem 'adott', hanem 'adatott'. A HB. nyelvében az *odut* jelentése 'adatott = datus, -a, -um est' és 'adott = dedit', tehát cselekvő és szenvedő értéke is volt. Ezt a kettősséget támasztja alá az is, hogy az *adott* állítmány azonos eredetű az *adott* befejezett melléknévi igenévvel, ami ma is lehet cselekvő és szenvedő értelmű. Cselekvő például „bízom a nekem hatalmat *adott* Istenben”, szenvedő: „bízom a nekem *adott* hatalomban” (MÉSZÖLY 1941–3: 1). Nemcsak a magyarban, hanem a vogulban is lehet egy adott igenév cselekvő jelentésű, de lehet szenvedő állítmány is. Például cselekvő értelmű igenév a *tistimə* 'szomorkodva', *l'ũńsmə* 'sírva', de az ugyanolyan szerkezetű *totimə* és *vojimə* külön szenvedő képző nélkül is lehet szenvedő értelmű múlt idejű állítmány (i. m. 1–2). MÉSZÖLY kijelentette, hogy a műveltető és a szenvedő igeképző rokon. A vogulban előfordulhat szenvedő igeképző nélkül szenvedő igenév és szenvedő igei állítmány is, tehát a vogul igeragozásban is a szenvedő $-\beta-$ képző analógia, ráértés hatására lett intranszitiv, visszaható és passzív értékű egy teljesen más funkciójú toldalékból. A vogul nyelvben gyakori a $\gamma > \beta$ hangváltakozás (például: *pũ̄yi > pūβi* 'fog'). A $-\gamma-$ jelen időképző számos nyelvjárásban csak jelen idejű cselekvő ragozásban használatos, szenvedőben nem, helyette ott a $-\beta-$ képzőt használják. Tehát MÉSZÖLY következtetése alapján a szenvedő $-\beta-$ je nem más, mint a $-\gamma-$ jelen időképző hangváltozata. Jelentésmegoszlás történt, így a $-\gamma-$ továbbra is a cselekvő alakokban jelent meg, a $-\beta-$ pedig a visszaható, szenvedő, illetve intranszitiv és általános alanyos alakokban, s ezután hatott a $-\beta-$ a jelen időből a praeteritumba.

Az ikés igék alakjai általános alanyra mutatnak és csak olyan mondatokban lehetnek állítmányok, melyekben a cselekvő nincsen jelölve. Az állítmánybeli cselekvés cselekvőjét a visszaható igék sem jelzik, így morfológiailag és szemantikailag is megegyeznek az igealakok, például a *török* ige esetében: *török, törék, törnék, törjék, törendik*. SIMONYI is hasonló következtetésre jutott (1905: 7). A magyar köznyelvben azt mondják, hogy *hallják a hírt*, de számos nyelvjárásban *hallik a hírt, látik a látivalót*. A *hallják* és a *hallik* közül a másodikat tekintik az eredetibb alaknak, mivel itt nincs magánhangzó illeszkedés. Tehát a *hallik a hírt* az eredetibb alak, az *ők hallák* korábbi, még illeszkedés nélküli, alakja *ők *hallék*, ezért lehet a mai alak *hallék a hír, a hallanák a hírt* esetében, pedig *hallanék a hír* (MÉSZÖLY 1941–3: 5). A toldalékok $-\acute{e} > -\acute{a}$ hangilleszkedésére nyelvemlékeinkből is vannak példák: JókK. 3: *nywgonnak*, 53: *valtoztatak*, 54: *haraguak*, 63: *hatalmazak* (MÉSZÖLY 1941–3: 6). MÉSZÖLY arra a következtetésre jutott, hogy a mai köznyelvi, 3. személyű *hallék* és *változtaték* eredeti jelentése 'hallák' és 'változtaták' volt, későbbi adatokban pedig azt látta, hogy XV. századi

nyelvjárásokban *hallák* és *változtaták* alakban jelent meg. Ez igazolta számára következtetésének helyességét. Ez az oka annak, hogy a tárgyas ragozású T/3. *keresnéjék* alaknak van *keresnéik* változata is: LobkK. 226: mind ez világ zerte el kyldé zolgait hog nag zeretettel meg *keresneyk*. Feltételes mód tárgyas többes szám harmadik személyű alakjaira is érvényes az előbbi alakmódosulás: *–néik>–néjék*: WeszprK. 96: Mikoron kedig vronk kritfús a varaf által *vitetneik*, 10: meg *ó lettetneik*. Az intranszítív igéken is láthatunk analógiás *–nék, –néjék, –néik* végződést. A harmadik személyű *múlnék* alaknak van *múlnéjék* változata is, mint az *énnek–nek eneyc* (HB.). A visszaható és szenvedő ragozás *–ik* ragja azonos azzal az *–ik* raggal, amely az igeragozásunkban többes szám 3. személyű alanyra, illetve a tárgyra is utal. Tehát a reflexív és a passzív igeragozásnak csak azokban az alakjaiban lehet *–ik* rag, melyek a tárgyas T/3. *–ik* raggal ellátott alakokkal azonosak (MÉSZÖLY 1941–3: 12–3). Például HB. *odut hotolm* 'adatott hatalom' de lehet, hogy *adik hatalom*. Itt az *adat–ik* alak nem más, mint a műveltető ige visszaható formája (SIMONYI 1905: 7).

Azonban vannak olyan ikes igék, amikben felfedezhető a visszaható és a szenvedő értelem. Ilyen például: *bízik* 'bizakodik', *nyílik* 'nyitódik', *válik* 'változik'.

Az *–m, –l, –ik* igei személyragok, amik ma az ikes ragozás részei egyes számban a szenvedő igék személyragjai voltak. Így a visszaható viszonyt mind képzőkkel, mind személyragokkal ki lehetett fejezni (vagy együtt, vagy külön): *emelkedik, törődik*. BALÁZS JÁNOS SIMONYI ezen megállapításával egyetért. Szerinte az *–ik –k* eleme eredetileg deverbális nomenképző volt. Ez a képző található meg a *hajlok–hajlék*–féle szavakban is (BALÁZS 1979: 50). A harmadik személyű igei személyrag *–ja, –je* alakjánál eredetibb az *–i* alak, valamint az ebből többes *–k*–val képzett *–ik*.

2.3. Az ikes alak mint a tárgyatlanság kifejezője

Hogyan vált az ikes alak a tárgyatlan alak kifejezőjévé? Először is azt kell megnézni, hogy miért volt rá szükség. Kialakulása szorosan összefügg a tárgy jelöltségével. Az *–ik* eredetét tárgyalva majd' minden nyelvész leszögez két tényt: „az általános alanyú mondat állítmánya mind régi, mind mai nyelvünkben többes harmadik személyben van, ... a tárgy eredetileg ragtalan volt.” (MÉSZÖLY 1941–3: 3). A *panem frangere* régen azt jelentette, hogy 'kenyeret törni' és 'kenyér törni', tehát a nyelvünkben volt egy olyan korszak, amikor még nem azt mondták, hogy *a kenyeret törik*, mivel a locativusi *–t* ragnak még nem volt meg az accusativusi értéke, így ragtalan tárggyal fejezték ki az accusativust: *a kenyér törik* (T/3). Később, mikor már megjelent a *–t* ragos tárgy, *a kenyeret törik* mondat vált általánossá, a ragtalan ke-

nyér már nominativusnak számított, az ige alanyának, s a *török* ige sem általános alanyra mutató T/3. személyű állítmánynak, hanem E/3. állítmánynak.

Az ősmagyar korban a tárgy ragtalan is lehetett. Igazából csak a szórend döntötte el, hogy egy ige mellett álló két ragtalan névszó közül melyik a tárgy. A határozott tárgy, valószínűleg, már az alapnyelvben is jelölt volt, de a határozatlan tárgy még sokáig jelöletlen volt, tehát csak a SOV szórendből lehetett arra következtetni, hogy melyik a tárgy (MNyt. 160–2). Azonban a szórend több okból megbomolhatott, például, ha valamilyen oknál fogva kiemelték a tárgyat, tehát fókuszpozícióba állították, azonban így már nem volt egyértelmű (OSV). Mindig a félreértés elkerülésére törekszik a nyelv, így három lehetőséget „hozott létre” a pontos megértés végett (TNyt. I, 125):

1. A tárgy jelölése.
2. A tárgyas igeragozás.
3. Olyan ige fajta alkalmazása, ami a cselekvő tárgyas igéket mediális igékké alakítja át.

E. ABAFFY ERZSÉBET mélyrehatóan foglalkozott a cselekvő tárgyas igékből létrehozott mediális igékkel. Ezek állapotot vagy állapotváltozást fejeztek ki, s *-odik*, *-ödik*, *-ódik*, *-ődik*, *-doklik*, *-döklük*, *-l(ik)*, *-ll(ik)* képzős mediális igékké transzformálódtak. (E. ABAFFY 1987: 280–93, FEJŐS 2007: 1–2)

Az ikes ragozás E/1-ét a már meglévő *-m* igei személyrag fejezte ki. (Ekkor még nem különült el az általános és a határozott ragozás.) Az E/2. *-l* ragja bizonytalan eredetű. Feltehetően az *-l* gyakorító képző értékelődött át a reflexív funkción keresztül, például *omol*, *hajol*, *merül* (TNyt. I, 126). A finnugor **-β+>-l>-ül/-űl* képzőbokorban töltötte be az *-l* a reflexív funkciót. Az *omol* és a korábban már említett igék mediális jelentésűek, az *-ul/-ül* ugyanazt a tárgyatlanságot fejezi ki, mint az *-ik*. Feltehetően ez a funkcionális hasonlóság indította el az analógiát (uo.).

Mivel a visszaható és a szenvedő ige tárgyatlan, ez a tulajdonság idővel az ikes ragozásra is áterjedt. Ez volt az oka annak, hogy egyes tranzitív igék, ha nem volt tárgyuk, ikes személyragot vettek fel. Az ikes ragozás alkalmazásában az is zavart keltett, hogy a visszaható igéknek van olyan csoportja, ami soha nem volt ikes, mert itt a visszaható képző fejezi ki a reflexivitást (*merül*, *zárul*). Befejezett múltban nem volt különbség az ikes és az iktelen ragozás között (*ettem*, *ettél*, *evett* – *véstem*, *véstél*, *véstél*), valamint többes számban sem (*eszünk*, *esztek*, *esznek*; *teszünk*, *tesztek*, *tesznek*) (BÁRCZI 1963: 155–6). Már nemcsak a visszaható, hanem az általános ragozású igéket is *-ik* igei személyraggal jelölték. Például: *bán valamit* ’bajnak tart’ – *bánik/bajlódik* valamivel; *múl* – *múlik* (idő); *torkol* ’letorkol valakit’ – *torkollik* folyó a tengerbe.

2.4. Az ikes igeragozás személyragjainak alakulása

„Az ikes igék sajátos ragozása már az ősmagyar korban kialakult, de csak egyes számban különült el más általános ragozású paradigmáktól.” (TNyt. I, 125). Ez mediális igeragozású volt, ami nem teljesedett ki, sőt inkább fellazult. Az ikes ragozás sohasem különült el tökéletesen, az *-m* és *-l* személyragok, amik jellemző személyragjai az ikes ragozásnak, nemcsak ebben a ragozásban tűnnek fel. Egyedül csak az *-ik* (*-ék*) E/3. személyű személyrag az, ami jellemzően csak ebben a ragozásban, ikes igéken fordul elő. Az illeszkedés szabálya mintegy ki van kapcsolva, mivel akár veláris, akár palatális az ige, csakis a palatális *-ik* (elbeszélő múltban *-ék*, feltételes módban *-nék*) kapcsolódik hozzá. E. ABAFFY ERZSÉBET szerint ennek az okát a ragozás ősmagyar kori eredetében kell keresni. Az ikes ragozás kialakulásakor az *-ik* személyrag azonos volt a többes szám harmadik személyű veláris igék *-ik* ragjával. Erre mai nyelvjárási példákat hoz: *adi, adik* (TNyt. II/1: 213–4).

Az *-l* ragot más helyeken is használják E/2-ben, mint a *-t(t)* jeles múlt időben (*láttál*), elbeszélő múltban (*látál*), feltételes módban (*látnál*) (i. h.). Azonban nem használják általános ragozású iktelen igék kijelentő mód jelen idejében, az *-nd* jeles jövő idő kifejezéséhez, illetve a felszólító paradigmában.

Az E/1-ben használt *-m* személyragot egyértelműnek tartják az ikes ragozásban, mert ez a tárgyias ragozásnak is eleme. A *-t(t)* jeles múlt időben nincs ikes ragozás, mivel ott E/1-ben egybeesik a határozott és az általános ragozás. E. ABAFFY ERZSÉBET szerint ennek talán az volt az oka, hogy az *-m* és az *-l* elem itt már le volt foglalva az általános ragozású iktelen igéknél, így az ikes paradigma már nem tudott volna elkülönülni.

Az 1. személyű alanyra mutató ikes alanyi ragozású igealakok ragja az *-m*. A népnyelv azonban a XVII. századtól kezdve e rag helyett általában az iktelen ragozás *-k* ragját használja az ikes igéken (*fázom:fázok; játszom:játsszok; alszom:alszok*) felszólító és feltételes módban is (*fázzak:fáznék; igyak:innék*). A *fázom-fázok* párból az azonos funkciójuk miatt az egyiknek el kellett avulnia. Azért avult el az *-m* ragos alak, mivel az az alanyin kívül a tárgyias ragozásban is feladatot töltött be, míg a *-k* ragosnak csak egy funkciója volt, s így félreérthetetlen (HORGER 1931: 41–2, SIMONYI 1905: 446–7). Az *-m* igei személyrag személyes névmási eredetű. Az 1. személyű, állítmányként használt szavakhoz még a finnugor alapnyelvben hozzátapadt a **mš* személyes névmás, s amikor az ilyen szavakból ige lett, minden 1. személyű igei állítmány, akár cselekvő, akár szenvedő, akár visszaható jelentésű, egyaránt **mš*-re végződött (MNyt. 161). A magyar nyelv külön életében a **mš* \rightarrow *-m* mellé még egy *-k* személyrag is kifejlődött, ami szintén minden igehez hozzákapcsolódhatott. Tehát így két azonos funkciójú

rag jött létre, ezért funkciómegoszlás történt. A cselekvő jelentésűeken egyeduralkodóvá vált a *-k* rag, míg az *-m* a szenvedő, illetve visszaható jelentésűeken szerepelt.

A 2. személyre utaló ikes alakok ragja *-l* vagy *-áll-él*; *-l*: kijelentő mód jelenben (*fázo-l*, ÓMS. *kynzathul*, *werethul*), jövőben (*fázando-l*, HB. *emdul*), elbeszélő múltban (*fázá-l*), feltételes mód jelenben (*fázná-l*); *-áll -él* kijelentő mód múlt időben (*fázt-ál*, *érkezt-él*) és felszólító módban (*fázz-ál*, *érkezz-él*). Az *á*, *é* a szóvégi *-l* előtti *á* és *e* megnyúlásának az eredménye (HORGER 1931: 43).

Az iktelen és ikes 2. személyű alakok különböznek egymástól kijelentő mód jelen időben (*fázol*, *vársz*), jövőben (*fázandol*, *várandasz*) és felszólító módban (*fázzál*, *várj*), de meg egyeznek kijelentő mód elbeszélő múlt idejében (*fázál*, *várál*), *-t* jeles múlt idejében (*fáztál*, *vártál*) és feltételes módban (*fáznál*, *várnál*) (HORGER 1931: 43–44).

A 2. személyű alanyt *-sz* személyrag is jelölheti az *-l*-en kívül, s ezért funkciómegoszlás következett be: az *-sz* az iktelen ragozásban, az *-l* az ikes ragozásban vált személyraggá.

A finnugor alapnyelv egy régebbi korában az állítás személyrag nélkül történt, s ez a „szokás” a magyar nyelvben a felszólító mód 2. személyében meg is maradt. A 2. személyű igealakokhoz később hozzájárult a *-*δ> -l* személyrag. A finnugor alapnyelvben volt egy erősfokú **tš* 'te' de gyöngé fokon **δš* alakja volt. A többi rokon nyelvben az erősfokú alak vált személyraggá, az előmagyarban a gyöngé alak, de egy *-*δ> -l* változás történt (HORGER 1931: 16). A felszólító módú E/2. alakoknak kétféle alakjuk lehetett, ragosak, illetve ragtalanok.

Az ikes alanyi ragozású igealakok egyes szám harmadik személyű ragja kijelentő mód jelen időben *-ik*, elbeszélő múltban és feltételes módban *-k*, felszólító módban *-ék*. A legeredetibb alaknak a felszólító mód *-ék* ragját tartja HORGER, amit az í-ző nyelvjárásokban *-ik*-ként (*fázzík*) ejtenek, például: *fekszék*, *késék*, *aloszék*. HORGER választ keresett arra, hogy miért terjedt el az *-ék* forma helyett kijelentő mód jelen időben az *-ík*, *-ik* forma, amikor a magyar nyelvet beszélőknek csak kis hányada í-ző nyelvjárású. Ennek, véleménye szerint, az volt az oka, hogy az *-ék* kettős jelentésű volt kijelentő mód jelen időben: ő *fázék* 'er friert' és ő *fázék* 'er frierte'. Ezért használták inkább az *-ík>-ik* alakot, mivel az csak egyjelentésű volt, s így félreérthetetlen. Ezt támasztja alá az is, hogy felszólító módban az *-ik* rag nem terjedt el az *-ék* rovására, mivel ebben a módban az *-ék* egyjelentésű. A népnyelv megőrizte kijelentő mód jelen időben az *-ik* ragot a gyakrabban használt – HORGER szerint erős emlékképű igéknél (1931: 48) –, de a kevésbé használtak, általában képzett igék esetében az *-ik* igei személyrag nélküli alak terjedt el: *fázhatik>fázhat*, *ihatik>ihat*, *fekhetik>fekhet*. Horger azt vette észre,

hogy az alapigék is kezdték elveszíteni az *-ik* végződésüket egyes területeken, mint Somogy megye, Tolna megye, Sárköz, Nyitra vidéke, sőt az abaúji Hegyközben már a mindennapi használatú igékről is elmaradt, például az *ész, isz, alusz*, illetve a *gondolkod* igék esetében.

Ikteleenné váltak a 3. személyű feltételes és felszólító módú ikes igealakok a legtöbb nyelvjárásban. Például *fázna, dógozna, enne, inna, fázzon, ázzon*, azonban megőriztek archaizmusként szinte mindenütt az alábbi kifejezéseket: *tessék, tessék-lássék, dicsértessék, méltóztassék*, nagy *ehetnékje* van (HORGER 1931: 49).

2.5. MódoK és időK szerinti elkülönülés

A kijelentő mód. A jelen és az *-nd* jeles jövő idő: az E/1. és E/2. személyű igei személyragok középső nyelvállású magánhangzókhoz kapcsolódnak.

E/1. *-m*: CzechK. 57: *kjmwolom*, KeszthK. 20: *yzamandom*

E/2. *-l*: MünchK. 12rb: *imadkozandol*, WeszprK. 97: *ky mulolh*, BécsiK. 20: *lé èfèl* (i. h. 214), ÓMS. *kynzathul* (BÁRCZI 1990: 55)

E/3. *-ik*: JókK. 96: *fenlyk*, MünchK. 91rb: *èièndicc* (TNyt. II/1: 214), ÓMS. *therthetyk* (BÁRCZI 1990: 55).

A múlt idő: Az E/1. és E/2. személyű személyragok *-á /-é* időjelhez járulnak.

E/1. *-m*: NádK. 341: *el čodalcodam*, KeszthK. 20: *remenedem: speravi*, JókK. 153: *yum* (Az *eszik, iszik* igéknek egy sajátos, elbeszélő múlt idejű töve jelenik meg az igei személyrag előtt.)

E/2. *-l*: NádK. 229: *hizelkódel* (TNyt. II/1: 215), KTSz. *ielunel* (BÁRCZI 1990: 55, bár nem teljesen biztos ebben az adatban.)

E/3. *-ék* DöbrK. 1: *meg mofdec* (TNyt. II/1: 215), HB. *evéc, Horogúvec* (BÁRCZI 1990: 55).

Az E/3. alak mindig palatális, nincs illeszkedés veláris igéknél sem, kivéve a Jókai-kódexben. Ebben a kódexben ez a nyelvjáráshoz kötődő jelenség, például: 12: *meg yzanjwdak*, 27: *lakožak*, 143: *ky mulak* (TNyt. II/1: 215).

Feltételes módban E/1. és E/2. személyben a *-ná/-né* módjelhez járulnak az igei személyragok.

E/1. *-m*: BécsiK. 157: *imadkoznām*, MünchK. 74va: *gènezkednēm*

E/2. *-l*: VitkK. 80: *tarfalkodnal*, PeerK. 312: *dychekednel*

E/3. *-nék*: GuaryK. 29: *kyžaggattatnec* (TNyt. II/1: 216), HB. *eneyč* (BÁRCZI 1990: 57).

E/3. személyben nincs illeszkedés, kivéve a Jókai-kódexben: 40: *y madkoznak*. A kései ómagyar korban a feltételes mód *-nék* (E/3.) ragjának más variánsai is voltak, mint például *-néjék* (WinklK. 93: *halgattatneyek*; DöbrK. 325: *atkoztatneiek*), *-néik* (WeszprK. 10: *ϕlettetneiek*; LobkK. 4: *elmelkedneyk*; SzékK. 370: *kefertetneyk*), *-níék*. (Erősen í-ző nyelvjárásban írt kódexekben, illetve levelekben fordul elő: DöbrK. 85: *vitkezniek*; í-ző nyelvjárású levél, Nyr. 36: 168: „ha holtom *Thewrthjnyjek*”). Vizsgálták, hogy a *-nék* mellett használt *-néjék* ~ *-néik* ~ *-níék* miért alakult ki, illetve használata mivel mutat rokonságot (TNyt. II/1: 216). Összefüggést találtak az iktelen feltételes mód *kérné:kérnék>kérnéje:kérnéjék*-féle ragváltozatokkal. A szinkrón szempontból való vizsgálat meglepő eredményt hozott, mivel az igealakok két teljesen ellentétes rendszerben egyformák (határozott tárgyra vonatkozó iktelen ragozásban és a tárgyatlan ikes ragozásban). A diakronikus vizsgálat azonban támogatta az összefüggést, amit az *-ik* rag eredetével támasztott alá HORGER és MÉSZÖLY (TNyt. II/1: 125, MÉSZÖLY 1941–3: 1–3, HORGER 1931: 50).

Felszólító módban alsó nyelvválású magánhangzóhoz csatlakoznak az ikes ragozás igei személyragjai.

E/1. *-m*: FestK. 145: *fwthamyam*, KulcsK. 20: *zenderedyem*

E/2. *-l*: az előtte lévő magánhangzó megnyúlt, valószínűleg az elbeszélő múltú és a feltételes módú *-ál/-él* mintájára. BécsiK. 5: *égèl*, WinklK. 116: *fogyatkozjaal*, KrisztL. 42: *býzaal*, CzechK. 53: *Meetoltassaal*. Néhol a helyesírás nem segít a kiejtés megfejtésében: PéldK. 70: *zewnyel*.

E/3. *-ék*: ez egyalakú rag. MünchK. 34va: *Megfèzeitè fsec*, FestK. 356–7: *lakozyeek*. Illeszkedés még a Jókai-kódexben sincs (TNyt. II/1: 217).

Az ikes igék alapvetően tárgyatlanok, de előfordulhatnak olyan esetek, hogy tárggyal együtt „használják”. Például: MünchK.: Ki *eszik* engemet és ő él én érettem (SIMONYI 1905: 113), PeerK.: Teneked *áldozok* dicséretes áldozatval. Ebben az esetben iktelen alak áll, noha ikeset várnánk. Az ikes és iktelen ragozás összevonása mind a mai napig nem szűnt meg.

2.6. Iktelen igék ikesedése

A kései ómagyar korszakban az ikes ragozás fokozatos térhódítása valósult meg. Az ikesedés folyamatát mind funkcionális, mind alaki tényezők elősegítették. Az ősmagyar korban az az igény hozta létre az ikes ragozás kialakulását, hogy akkor is egyértelművé kell tenni azt a tárgyat, amire a cselekvés irányul, ha a nyelvben nincs még tárgyrag, illetve nem kötött a szórend (TNyt. II/1: 125–6). Az *-ik* igei személyrag úgy alakította át a cselekvő tárgyias igét,

hogy a cselekvés tárgya a grammatikai alannyá válik, az ágens pedig nem is szerepel az ige kötelező bővítményei között, például *A fát török : A fa török* (TNyt: II/1: 217). Ez a példa is mutatja, hogy az ikés ragozás először a mediális igék alaki jellemzőjévé vált, s ebben a funkcióban még a kései ómagyar korban is használatos lehetett.

Az *-ik* rag mediális igét alkot a cselekvő igéből (E. ABAFFY 1987: 280–93). Ez a cselekvő–mediális szembenállás a késő ómagyar kortól datálható, de jónéhány ilyen párt már nem használtak az ó- vagy középmagyar kor után. Példák az oppozícióra (TNyt. II/1: 218): *szeg:szegik*: MünchK. 21ra: „veuen aʒ ʘt kenèzkèt...mg alda τ *megzege*”: ÉrsK. 410: „yfteny akarathol három rezre *zegek* az oŧtya”; *tel:tellik*: WinklK. 37: „*thelyedh* be a te hyveidnek zýveketh”: „Leleek *be thelyk* malaztal”.

Azok az igék is ikésedhetnek, amiknek már az alapjelentése is mediális, tehát történetet fejez ki, ilyenkor nem állhat ágens mellette. Ezeknél az igéknél az *-ik* a medialitás jelölője, de ingadozó a nyelvhasználat. Például: *fogy:fogyik*: WinklK. 217: „ez velagh *megh fogya*”: ÉrsK. 215: „wr Iften kerelõ knek nem *fogyk megh* mynden yo”; *fesel:feslik*: TelK. 303: *megh felle*: JordK 512: *meg fellek*.

Valamilyen állapotban való létet is kifejezhetünk mediális igékkel, s ezek is vehetnek fel *-ik* ragot. WinklK. 320: „Kynek attýafya lazaar *beteglyk vala*”. Ebben a korszakban kezdett ikésedni az *alszik* és a *fekszik* ige, feltehetően a *nyugszik* mintájára, de még mindig az iktelen alakok voltak többségben. Az ikésedés feltehetően először az elbeszélő múlt idő és a feltételes mód E/3. személyben indulhatott meg, legalábbis erre a megállapításra jutott *A magyar nyelv történeti nyelvtana* (II/1: 218–9). Bár az ikésedés leggyengébb pontja a *tészén:tõn* típusú igéknél az igei személyrag nélküli feltételes mód E/3. személyű alakok, például: *tënne, lënne, feküдне*. Ezekhez csatlakozhatott a *-k* rag, analogikus hatásra. A többi esetben nem raghozzátoldásról van szó, hanem ragcseréről. Legkönnyebben az elbeszélő múlt E/3. személybe kerülhetett be analogikusan a *-k*, mint az *aluvék, feküvék*. Az *-n* ragos változatra, a *tõn, lõn* mintájára, nincs adat (**alún, *fekún*). Sokkal lassabban ment a kijelentő mód jelen idő és a felszólító mód *-n* ragjának a lecserélése az *-ik* ragra: *aluszon, aluggyon>aluszik, aluggyék*. Mivel az E/2. *-l* rag egybeesik az iktelen ragozás ragjával feltételes módban és elbeszélő múltban, így az igei paradigma két, már ikés tagja könnyen ikéssé hasoníthatta az E/1-t.

2.7. Az *-ik* cselekvő intranszitiv igéken. A kezdeti ingadozás.

Az *-ik* rag eredetileg olyan igéken volt használatos, amelyek tárgyatlanok voltak, tehát nem állhatott mellettük accusativusi esetű névszó. E rag használata azonban analogikus hatás-

ra továbbterjedt olyan igékre is, amelyeknek ágensük van, de intranszitivak. Ezeknél az igéknél az *-ik* elveszítette a kettős szerepköréből az egyiket (az ágens nélküliségre és a tárgyatlanságra való rámutatás). Gyakori a mozgást jelentő igéken (TNyt. II/1: 220): CzechK. 159: *leepjyel kj*; DebrK. 552: *lepeek*; VitkK. 24: *terdelpegel le*; ÉrsK. 523: „egyhaztoknak kenczet ... el lopa Es wele *el zókek*”. Előfordul, hogy a cselekvés az alanyra irányul, az igének nem lehet accusativusi tárgya, az *-ik* rag pedig visszaható igealakot hoz létre. Például: *megmosd:megmosdik*: DebrK. 517: „chyak orchyayath fym *mofdotta megh*” : BécsiK. 36: *megmofdik-uala*, 169: *mofgam meg*. Az *-ik* már annyira összekapcsolódott az intranszitivitással, hogy a rag már arra is alkalmassá vált, hogy cselekvő tárgyias igéket cselekvő tárgyatlanná alakítson. Gyakori volt, hogy ugyanazon cselekvő ige iktelenül tárgyias, míg ikesen ragozva tárgyatlan lett, például: *gyón:gyónik*: JordK. 100: *gyónnyá megh ... býneeth* : DöbrK. 245: *gövonik*; TelK. 140: „intec ő tet hog *meg gonneyec*”. Képzős–képzőtlen opozíció is előfordulhat. Ilyenkor a képzőtlen iktelen ige lehet tárgyias, míg a képzős ikes ige pedig tárgyatlan. Például: *fut:futamik*: MünchK. 42rb: *befutuan mēd a vidéket* : ÉrdyK. 517: „[ő] *bel fwatameek egy kerben*”; *foly:folyamik*: DebrK. 55: „a kwt a vyzh helieben ... *olayt folia*” : TelK. 136: „[ő] *folamec ... fcent anna azzonnac oltalma ala*”.

Megzavarta a nyelvérzékét az, hogy ugyanaz a cselekvő ige iktelenül tranzitív, ikesen intranszitív volt, s az analógia hatására tárgyias ige esetén is az ikes alakot használták. Például, mielőtt a tárgyatlan *áldozik* ige egyházi terminussá vált, iktelen ragozású lehetett: PeerK. 183: „teneked *aldozok* dycheretes aldozatwal”; ÉrsK. 449: *ky ky ... terd haytalfal aldozyon*; de már ikes VirgK. 45: „enekem ada az aldozatokat, kyuel en neki *aldozhatnam*”. A határozatlan tárgy melletti ikes ragozás még inkább eluralkodott az *iszik, észik* igékben. A kutatások kimutatták, hogy a Jókai-kódexben, a Bécsi-kódexben és a Müncheneri-kódexben az *észik* ige mindig ikesen ragozódott, kivéve a Bécsi-kódex egyetlen adatát: 263: *észē meg tegedèt tüz* (TNyt. II/1: 220). Az ikes ragozás beolvasztó, asszimiláló hatása csak abszolút iktelen igéken érvényesült, de nem a várt E/3-ben, hanem csak felszólító mód E/2-ben (i. m. 221). A kései ómagyar korban kezdődött az a tendencia, hogy az *-l* (*-ál/-él*) ikes rag átterjedt az iktelen igék felszólító módú, E/2. személyű alakjaira. A nyelvészek szerint először a történetet leíró *-ul/-ül* képzős mediális igéken jelent meg az ikes igeragozás ragja: JordK. 456: *Nemwllýal megh*, 466: *nemwl meg*, ÉrdyK. 125: „akárom *tytzwllýal megh*”. Az egész paradigma nem válhatott ikessé, mivel az *-ul/-ül* képző megakadályozta ebben. Elírásnak tekintik az Érdy-kódex egyik

mondatát: 517: „kel ffe*l olwaffal* kel ffe*l olvaffad*”, mivel az ikesen ragozott alakot, talán, az egész mondatot megismétlő javítás követ.

Nem tekintik személyragos formáknak a kódexek *menjel* típusú adatát: MünchK. 92ra: „*Eregèl innèn*”. Úgy vélik, hogy bizonyára az igével egybeírt *el* igekötő ez. Gyakori a felszólító módban, de máskor is, az ige mögött álló igekötő és az ige egybeírása. Például: MünchK. 66vb: „*hadel* hog a halottac *temeffecel* o halottocat ”; MargL. 198: *menyel alogyel*; de más igekötők is így viselkednek: BécsiK. 30: *Èmèl'lèdfel*.

A kései ómagyar korban alig adatható a két ragozás közötti fordított hatás. Azonban mégis található ikes igén iktelen rag: KazK. 76: „az uriftenes *metoltaffon* ergalmaffagot tenny”; ÉrdyK. 45: „minket ees *meltoztaffon* vynny” (TNyt. II/1: 222). A nyelvészek úgy vélik, hogy a *mélt~méltol~méltoz* ige kihalása okozta, hogy a szenvedő képzője elhomályosult benne.

Az ikes ragozásnak a szenvedő szerkezetek kialakításában is nagy szerepe volt. A kódexek nyelvében a passzív igei szerkezeteknek több típusa keletkezett, nemcsak a latin nyelv mintájára. Már a korai ómagyar korban kialakult a magyar nyelvben az a szenvedő szerkezet, ami a műveltető igének az ikes ragozással való kombinálásából jött létre, például: *ő kínzatik* (*vkítől* vagy *vki miatt/által*). Ezen szerkezetek esetében a grammatikai alany és a cselekvő alany nem azonos, a grammatikai alany a szenvedő ige alanya lesz, az ágens pedig határozói formában fejeződik ki. A kései ómagyar korban a szenvedő igéknek ágenses és ágens nélküli szerkezetei is éltek, de kialakultak olyan szerkezetek is, amik később, különböző okokból nem lettek az irodalmi nyelv részei (TNyt. II/1: 302).

SIMONYI vizsgálta az *alszik* és a *fekszik* ige történetét (SIMONYI 1905: 115). Ez a két ige eredetileg iktelen volt, RÉVAI is foglalkozott vele a Grammaticájában, aki a Bécsi-kódexben erre a példákra akadt: *aland*, *aluszon*, *fekszen*. SIMONYI is a kódexekben vizsgálódott: DöbrK. *en alozok* és én szívem vigyáz, Kesztk. *Elaluzon*, CornK. jól egyél, jól igyál, sokáig *alogy*, édesen *fekegy*. Ezek az alakok iktelenek, de az 1500 után írott kódexekben, már ingadozás fedezhető fel az ikes és az iktelen alak között. DöbrK. *elalozom* de található *alozok* alak is. Feltehetően a *nyugszik* ige analógiájára váltak ikessé (SIMONYI 1905: 116). Ez az ige mindig ikes és rokon értelmű a *fekszik* és az *alszik* igékkel. Nemcsak a rokon értelműség, hanem a gyakori együtthasználat miatt is hathatott rájuk. Az ingadozásra is talált példát SIMONYI: DöbrK. *el alozom* es *el nvgozom*; *en alozok* es *en zivem vigaz*. Az ingadozás a 17. század elejéig tartott, s mindkét ige ikessé vált, ahogy később az *álmod* és *álmodoz* igék is (SIMONYI 1905: 116–117).

A **-z képzős** tárgyatlan igéink is ingadoztak a kezdetekben (a kódexek korában) a kétféle ragozás között, de ma a köznyelvben már csak az ikes formájuk maradt meg, például: *pipázik, utazik, örvendezik*. SIMONYI úgy véli, hogy az vetett véget az ingadozásnak, hogy számos **-z képzős** ige visszaható jelentésű volt (tehát tárgyatlan), így a nyelvérték szerint ikesen kellett ragozni, mint például a *poroz–porzik, hibáz–hibázik, áldoz–áldozik* (SIMONYI 1905: 117). Tehát egy idő után a nyelvérték megszokta, hogy a tárgyias ragozású **-z képzős** igéket iktelenül kell ragozni, míg a többit ikesen. TelK. *örvendez*, JordK. *örvendezik*; ÉrsK. *almodoz*, DebrK. *almadoznak* (3. személy).

Arany Toldijának a 6. énekében szerepel a *tétovázik* és a *tétováz* alak is (SIMONYI 1905: 119). SIMONYI ZSIGMOND az ingadozásokat vizsgálva felfigyelt arra a jelenségre, hogy néhány **-z képzős** visszaható jelentésű ige bizonyos esetekben *-ik* nélkül is előfordul. BécsiK. Isrl. *viragoz* monnal lilium, a *virágzik* helyett; GömK. *rwgodoz* – a *rugódozik* helyett (i. h.).

Az **-l képzős** igék már nem mutattak akkora ingadozást, mint a **-z képzősök**, de ha kisebb mértékben, ezekre az igékre is jellemző volt. Ezeknél az igéknél is a jelentés, illetve a tárgyias és tárgyatlan használat határozta meg, hogy ikesen vagy iktelenül ragozódtak. Feltehetően analógiás hatásra indult meg az **-l képzős** tárgyatlan igék ikesedése: *poroz–porzik* : *porol–porlik* (SIMONYI 1905: 337). A nyelvérték ezekből szűrhetette le, hogy a tárgyatlan **-l** végű igéket is ikesen kell ragozni. MünchK. *betegl*, WinkK. *beteglik, beteglék*. SIMONYI szerint az *eszik, iszik, lakozik, jóllakik, zabálik* analógiáját követte az *ebédlik*, és a *vacsorálik* (uo.).

Vannak olyan igék a fentiekén kívül is, amelyek már a régi adatok szerint is ikesek voltak. Például: Pázmány: *lángoll–lángollik*; Apáczai Csere: a nap *meghanyotlik*; de, melegre vagy sűrűre *hanyatol* el; *tűnik*>*tündöklük, bujik, bujdokik*>*bujdoklik, esdekik*>*esdeklik* (SIMONYI 1905: 337).

Külön csoportot alkotnak a *bomol–bomlik, omol–omlik, botol–botlik, hajol–hajlik* típusú igék, ahol az ikes forma az iktelen rovására terjedt el, de megengedik az iktelent is, mivel irodalmibbnak tartják, választékosabbnak, régiesebbnek (JAKAB 1999: 12).

Az **-an/-en képzős** mozzanatos ikes igealakok, valamint a *cseppenik* a 17. századtól fordulnak elő. Azelőtt csak *cseppen, csattan* alakok léteztek (SIMONYI 1905: 340). Már ezek előtt volt néhány, zártabb magánhangzókat tartalmazó *-onik, -önik* ikes mozzanatos ige, mint a *csökönik, csaponik*. E két képzésmód keveredéséből jöttek létre a *csökken–csökkenik, csappan–csappanik* formák. Például: FestK. *meg nem chekenem*; Pázmány: *megcsökkenik*; Csúzi: *meg csükkenik*; 16. században: *cseppen*; 17. században (Zrínyi): *cseppenik, megrettenik*; kódexekben: *megrettene*. Ma már az iktelen alakokat használjuk, ezek semleges stílusminősítést

kaptak az értelmező kéziszótártól, például *csattan*, *durran*, *nyikkan*. A *csattanik*, *durranik*, *nyikkanik* ritkának minősül, a *foganik* régiesnek, a *pottyanyik* népiesnek (JAKAB 1999: 16).

Érdeemes megemlíteni az **-ász/-ész képzős** *halász*, *vadász*, *legelész*, *heverész* típusú gyakorító igéket. Ezek eredetileg iktelenek voltak, de talán az intranszitiv jellegük miatt, vagy az *enyészik*, *tenyészik* hatására ikessé váltak. Például Jókainál a *vadászik* (Szeretve mind a vérpadig) ige. Ma már az ikés variáns az elfogadott, általában ezt tekintjük köznyelvinek, míg az iktelent ritkának (*agarász*), régiesnek (*bogarász*), vagy irodalminak (*egerész*, *halász*) érezzük.

A **-d tövű** igék nagy részét ikésen ragozzuk, ezek *-od/-ed/-öd*, *-ód/-őd*, *-kod/-ked/-kőd* képzősök. Itt nincs igazán ingadozás, bár például a *csapkod*, *nyomkod*, *lopkod*, *repked*, *döfköd*, *csügged* szavak iktelenül ragozódnak. Az biztos, hogy nem a gyakorító jellegük miatt (JAKAB 1999: 8). A *hazud* és az *álmod* igék eredetileg iktelenek voltak. Például: Csokonai: „Tudd meg, hogy fektében rólam *álmod-é*”; Petőfi: *hazud* (SIMONYI 1905: 341). Azonban ma már ikésen ragozzuk őket, iktelen alakjukat régiesnek, elavultnak érezzük. A ma már iktelenül ragozódó *kapkod*, *röpköd* igéknek valaha szintén volt ikés változata, SIMONYI szerint a *-kodik* képzésű igék analógiájára (i. h.): Vörösmarty: „Szerellemmel *repkedik* ismét”.

SIMONYI foglalkozott az egytagú igék ikésedésével, ezek nagy része analógiás hatásra vált ikessé. Így például a *szökik*, *szökdösik* az *ugrik* analógiájára. A *foly*, *úsz*, *csúsz*, *mász*, *asz* a 18. században vált ikessé az olyan igék, mint a *folyamlik* hatására. A *hull* helyett sok helyen a *hullik* alakot használják (ma is ez az elfogadott) az *esik* hatására.

Néhány esetben az új alakhoz megváltozott jelentés kapcsolódott, így még ma is megkülönböztetjük az ikés és az iktelen alakot. „Nyilván úgy történt a dolog, hogy a külön jelentés miatt a nyelvérzékre nézve megszakadt a kétféle használat közt az etimológiai kapcsolat...” (SIMONYI 1905: 344). Például: *odaér-érik* a gyümölcs; *hozzányúl-elnyúlik*; *meghajol-meghajlik*. Néhány ige a jelentés megkülönböztetés miatt vált iktelenné, például a *szokik* (népnyelvi) és a *szok*; *hozzászokik* valamihez : kocsmába *szok* járni. (Bár a *szok* helyett inkább a *szokott*-at használjuk.) Szintén kialakult egy iktelen variánsa az alábbi igéknek (majd ez vált köznyelvivé): *ebédlik-ebédel*, *vacsorálik-vacsorál*, *tündöklük-tündököl* (ez az alak inkább választékos) (SIMONYI 1905: 34–8).

Nagyritkán tapasztalható, hogy egy-egy ikés ige iktelenné válik. Ez történt a *lépik* igével, lett belőle *lép*, *rogyik-rogy*, *küzdik-küzd*. Ez a jelenség már a 16. század óta kimutatható: LevT. myhelen *kylepyk* masherre, ÉrsK. *leep* (a Katalin-legendában), de néhány lappal előrébb *lepek* (elbeszélő múlt). A *pökik* ige szintén ikés volt a 17. századig, nem is volt iktelen variánsa. NySz. *pökik*, *pökendik*, KárBibl. Mikor valamely tiszta emberre *pökénd* az ilyen ember mosódjék meg... (SIMONYI 1905: 346).

Vannak olyan igék is, amelyek a köznyelvben és az irodalomban továbbra is ikések, de egyes költőknél, íróknál, illetve néhány nyelvjárásban iktelenné váltak: *bújik, búvik* – Pázmány *buj; nyílik* – Gyöngyösi: *nyíl az ablak*, Kölcsey: Szállj királyfi sasként égi pályán, szárnyaidnak *nyíl* szokatlan út; *válik* – Kármán (Fanni hagyományai): károdra *vál*; Arany: a legjobb ip és vő *vál* belőlük (SIMONYI 1905: 347).

2.8. Az ikes ragozás súlyvesztése, bomlása a nyelvjárásokban

Noha az ikes és az iktelen ragozás különböző funkcióra lett „kitalálva”, a korai időszakra jellemző merev elkülönülésük a XVI. században már kezdett megbomlani. Egyes szám 3. személyben nagyrészt állandóan ikések maradtak, de előfordult, hogy 1. és 2. személyben az ikes igék iktelenül ragozódtak, vagy ritkán iktelen igék is ikes ragokat vettek fel. Például: Balassi: *megepedem*; Kár.Bibl.: Ahová *menédesz*, oda mégyek, és valahol *lakándasz* ott *lakom*; LevT.: én itt váltig *fürödök*, melyet én is meg *igyekezek* szolgálni.

A XVII. században már olyan szinten összekeveredett a két ragozás, hogy már a nyelvtanírók sem tudták megkülönböztetni. Példa erre a Pereszlényi által felállított paradigmasor: *múlom, múlsz, múlik; válom, válsz, válik; botlom, botlasz, botlik; fénylem, fénylesz, fénylik* (SIMONYI 1905: 399).

A XVIII. században azonban a két ragozás között már nem volt semmilyen korlát. Faludi, Orczy, Kazinczy és Dugonics munkáiban már teljesen keverednek a paradigmák. Kazinczy: térdre *bukok, mozgom*; Csokonai: jobban *gyógyítol* ezekkel (SIMONYI 1905: 400).

R. HUTÁS MAGDOLNA úgy vélte, hogy a magyar igeragozás szempontjából a XVIII. században már nem volt jelentős eltérés a különböző nyelvjárások között, de a kérdést, hogy miért bomlott fel az ikes ragozás, a kor íróinak nyelvjárása felől közelítette meg. Azért, mert az ikes ragozás léte, vagy nemléte erősen tájjelegű volt (R. HUTÁS 1972: 3). Nemcsak az erdélyi provinciális irodalmi nyelvnek volt része az ikes ragozás, hanem az ország nyugati nyelvjárásai is megőrizték. Ez valószínűtlenné tette azt a feltevést, hogy a Dunántúlról indult volna el az ikes ragozás bomlása. R. HUTÁS szerint kialakulóban volt egy „másik norma”. „Ennek lényege, hogy az 1. személyekben megtartotta az ikes ige az *-m* ragot, és hogy a 2. személyben kiegyenlítődség mutatkozik az *-l* és az *-sz* rag között a kijelentő módban, valamint ingadozás a felszólító módban. Ennek az élő nyelv alapján alakuló normának az a sajátossága, hogy a felszólító és a feltételes mód harmadik személyében elvesztette az ikes ragozást.” (R. HUTÁS 1972: 133). R. HUTÁS listákat készített azokról az írókról, költőkről, akiknek az életművében megjelent ez a másik norma. Megállapította, hogy bár különféle nyelvterületről származnak, de mindannyian kapcsolatban voltak Debrecennel, Sárospatakkal és Kassával. Ide sorolta Besse-

nyei Györgyöt, Csokonai Vitéz Mihályt, Simai Kristófot, Kazinczy Ferencet (a második korszakát). Egy átmeneti állapotot tükröz Faludi Ferenc, Versegly Ferenc, Révai Miklós „nyelve”, mivel az ikes ragozásuk megbomlott, ám a szenvedő ragozásuk még ép. A harmadik csoportba tartozóknak már teljesen bomlott mind az ikes, mind a szenvedő ragozásuk: Losontzi István, Édes Gergely, Dugonics András, Gvadányi József, Bessenyei Sándor, Molnár Borbála és eredetileg Kazinczy is (RUZSICZKY ÉVA is vizsgálta Kazinczy nyelvhasználatát. Ő is arra a megállapításra jutott, hogy Kazinczy csak alkotói korszakának második felében lett az ikes ragozás elkötelezett „híve” (1953: 447–9)). Az ikes ragozás bomlása a 18. században már-már országos jelenség volt. Mind SZATHMÁRI ISTVÁN (1968: 73), mind R. HUTÁS MAGDOLNA (1972: 134) úgy véli, hogy a kulcsjelenség a kijelentő mód jelen idő egyes szám második személyű *-l* és *-sz* személyrag „keveredése” volt, illetve az *-l* *-sz*-re „váltása”. A nyugati országrészben nem élt az ikes ragozás, de mégis összekeveredett az *-l* és az *-sz* használata. A középső részen az *-l* igei személyrag volt jellemző mind ikes, mind iktelen ragozásban, a keleti területeken pedig szabályosan elkülönült egymástól az ikes *-l* és az iktelen *-sz* használata. Az irodalmi nyelv szintén kiegyenlítődést mutatott, az ige utolsó mássalhangzójával való hangtani kiegyenlítődést: a réshangok után *-l*, a zárhangok után *-sz* állt. Ezt a ható igeiken bekövetkező iktelenedési folyamat gyorsította fel. Nem ért egyet R. HUTÁS BÁRCZIVAL, R. HUTÁS szerint nem volt annyira elterjedt a már említett folyamat a XVIII. század végén (vö. BÁRCZI 1963: 275). Az általános fejlődést inkább a XIX. században érte el. Teljes volt az ingadozás felszólító mód 2. személyben az *-l* és a zérómorféma között az egész ország területén olyannyira, hogy még az iktelen igékre is kiterjedt az *-l* személyrag.

Az ikes ragozás legerőteljesebb bomlását az északi és a déli peremvidékeken született, élt írók (Szenthe Pál, Révai Miklós, Dugonics András) nyelvében, írásában találta R. HUTÁS. Az abszolút bomlás ismérveit megtalálta: „iktelen ragozás az ikes igékben..., a kijelentő jelen egyes harmadik személyében minden ikesezési tendenciát mutató ige ikes, sőt iktelen igékben ikes ragozású formák találhatók” (R. HUTÁS 1972: 134). R. HUTÁS szerint az ikes ragozás bomlásának nemcsak a funkcióvesztés volt a fő oka, hanem ugyanolyan fajsúlyú lehetett a nyelvjáráskeveredés is.

A XVIII. század végére már nemcsak az ikes ragozás, hanem a szenvedő igék bomlása, háttérbe szorulása, illetve az iktelen igék ikesezése is jellemző volt. SIMONYI úgy vélte, hogy az erdélyi nyelvjárás ikes igéi eliktelenedtek (SIMONYI 1905: 346), míg R. HUTÁS (R. HUTÁS 1972: 135) szerint a *lépik*, *pökik* típusú igék mint erdélyi provincializmusok szorultak vissza, teret adva más nyelvjárások *lép* és *köp* iktelen alakjainak. Az iktelen igék ikes formái provincializmusok lehetnek. De a keletkezésüknek nem lehet az oka sem az udvarias felszólítás

(többek között RÉVAI gondolata), sem az ikes ragozás elterjedése. Az udvarias felszólítások mint frazeológiai egységek öröklődhettek át a későbbi századokba, de nagyon kevés szépirodalmi adat van, sőt Csokonainál, ahol egyébként a nyelvészek várták, sem található meg. Az ikes ragozás terjedésével nem lehet számolni ebben a korszakban, mivel szinte csak bomlott ikes ragozásban találhatók ezek a formák.

„A kérdések kérdése: hogyan bomlott meg az ikes ragozás?” SIMONYI ennek az okát az analógiában, illetve néhány ige tranzitív voltában kereste. Analógiával azonban csak az azonos helyzetben lévő, funkcióját vesztett ikesség terjedése magyarázható, a denominális *-z* képzős verbumok és a szintén denominális *-koz*, *-kez*, *-köz*, valamint *-kod*, *-ked*, *-köd* képzős igék ikesedése (ez a folyamat az írott nyelvben a XVIII. század végére befejeződött).

BÁRCZI szerint (1963: 155–6) az ikes ragozás egyik funkciójában (visszahatás, szenvedés, tárgyatlanság) sem vált általánossá, különböző nyelvjárásokban más és más funkciója jutott uralomra különböző igékben, így a nyelvjárásokban az ikes ragozás következtelensége is különböző. R. HUTÁS egyetért BÁRCZIVAL és SZATHMÁRIVAL, miszerint az ikes ragozás soha nem érte el a teljes tökéletességet, mindig volt bizonyos, kisebb-nagyobb nyelvjárási színezete az írók, költők nyelvében (R. HUTÁS 1972: 136).

Mára az ikes ragozás visszaszorulóban van, helyette az iktelen ragozás terjedt inkább el. Az ikes és iktelen igék között eltűnt a funkcióbeli különbség (LŐRINCZE 1953: 210), a beszélők pedig az iktelen ragozást részesítik előnyben. Az ikes ragozás „mellőzésével” világosabbá, egyszerűbbé vált a nyelv. Az alanyi ragozás már nem két részből áll, hanem csak egyből, és így sokkal erőteljesebbé vált az alanyi és a tárgyias ragozás elkülönülése. A ragozási rendszer megbomlásának oka volt még LŐRINCZE szerint a széphangzás. Például a nehezen ejthető iktelen ragozású *teszesz*, *leszesz* típusú szavakból *teszel*, *leszel* lett. Felszólító módnál második személyben jellemző, hogy az igék ikes és iktelen alakja is használatos, például *hozz-hozzál*, *nyugodj-nyugodjál* (i. m. 211). A rövidebb formával parancsot fejezünk ki, míg a hosszabbal kérést.

LŐRINCZE LAJOS felállított egy szabályrendszert, hogy mikor használjuk az ikes ragozást (1953: 210):

1. Kijelentő módban szinte mindig megkülönböztetjük az ikes és az iktelen igéket.
2. Az *s*, *sz*, *z* végű iktelen igék 2. személyben ikes ragot kapnak, az *l* végű ikes igék pedig iktelent.
3. Feltételes módban az ikes igéket ragozhatjuk ikesen és iktelenül is.
4. Felszólító módban használhatjuk mind a két ragozást, de a köznyelvben 1. és 3. személyben elterjedtebb az ikes forma.

2.9. Ikes igék a strukturális nyelvszemléletben

Az *Új magyar nyelvtan* szerint a beszélt nyelv ma már nem tesz különbséget egyes szám első személyben az ikes és iktelen igék között, például *iszok, iszom*. A harmadik személyű *-ik* rag mindenhol megragadt, sőt egyre gyakoribb az új keletű, főnévből *-z* denominális verbum képzővel képzett igékben: *internetezik, lézerezik*. Ezek a képzett igék kizárólag *-Vk* toldalékokat vesznek fel egyes szám első személyben.

A jelen idejű egyes szám első személyű alak a tárgyas *-Vm* ragot, a harmadik személyű alak az *-ik* toldalékot kapja. Az egyes szám második személyű *-(V)l* ragot az *-sz* váltotta fel minden olyan esetben, ahol a hangtani feltételek ezt lehetővé tették (*szöksz* és nem **szököl*), de a szonoránsok után még mindig *-(V)l* rag áll, például *iszol, eszel* (ÚMNy. 221).

A *Strukturális magyar nyelvtan* a 3., Morfológia című kötetében foglalkozott az ikes igékkel, illetve helyükkel a strukturális nyelvszemléletben. A töveket vizsgálták, illetve, hogy adott esetben milyen hangzókapcsolatok fordulhatnak elő a szó végén (StrNy. 3: 346–57).

Tehát a strukturális grammatika az ikes ragozást csakis szinkron vonatkozásában vizsgálja, a diakroniával nem foglalkozik.

3. Ikes igék a Jókai-kódexben

3.1. A kódexekről általában

Kódexeknek a régi írásbeliség könyvméretű, kézzel írott, általában vallásos témájú termékeit nevezik. Kezdetben csak latin nyelvűek voltak, de a XV. századtól kezdve megsaporodtak a magyar nyelvű, vallásos tárgyú könyvek. Mivel a nyelvtörténeti kutatásokban a magyar nyelvű könyvek értékesebbek, mint a latin nyelvűek, ezért elsődlegesen ezeket nevezik kódexeknek.

Műfajilag nem homológok a kódexek, hiszen legendák, himnuszok, példázatok, imádságok, elmélkedések, bibliai részletek egyaránt megtalálhatóak bennük. Nagy részük latinról magyarra fordítás, amik szóról-szóra megegyezhetnek az eredetivel, de lehetnek szabadabb fordítások is.

A kódexeket egyházi személyek, nagyrészt szerzetesek készítették, akik éveket áldoztak egy-egy másolat elkészítésére. A ferenceseket és a domonkosokat tartják a legszorgalmasabb kódexíróknak, de rajtuk kívül a karthausiak, a pálosok és a premontreiek is foglalkoztak írással, másolással. A világi papság szinte csak a Huszita Biblia elkészítésében vett részt. Körülbelül ötven kódexről tudnak a nyelvtörténészek. Ezek kisebb hányada a XV. század második feléből, nagyobb része a XVI. század első harmadából származik (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR, 1967: 45–6).

3.2. A Jókai-kódex története

A XV. század második feléből maradt ránk ez a nyelvemlék: az első, kézzel írott, teljesen magyar nyelvű könyv, egy kéz írása. Egy budavári kolostorban élő cseribarát írta és másolta le a ferencesek obszerváns ágának gondozása alatt álló budai beginák számára.

A kódex papirosának vízjegyeiből azt szűrte le SZABÓ DÉNES, hogy 1438 és 1456 között másolták (SZABÓ 1952: 26), mivel a háromszirmú virág-vízjelet e két időpont között használták, alkalmazták. Az eredeti kódex a kutatók szerint az 1370-es években készülhetett, s a ránk maradt Jókai-kódex csak a sokadik másolat lehet, sajnos az eredeti elveszett. Ezt ZOLNAY GYULA az íráshibákból szűrte le (ZOLNAY 1905: 31). A kéziratból 81 levél (162 lap) maradt ránk, 27 elveszett. A következő lapok után van hiány: 22. (1 lap), 92. (2 lap), 112. (1 lap), 118. (1 lap), 126.(1 lap), 136. (3 lap), 140. (3 lap), 144. (12 lap), 154. (2 lap), 162. (1 lap)(P. BALÁZS 1981: 10).

A kódexet 1851-ben fedezte fel a lévai származású EHRENFELD ADOLF későbbi bécsi jogtanácsos, de nyelv- és irodalomtörténeti értékét TOLDY FERENC állapította meg, ő nevezte el

Ehrenreich-, majd Ehrenfeld-kódexnek is. 1872-ben SZARVAS GÁBOR a Magyar Nyelvőr első évfolyamában foglalkozott a kódexszel, de ő Ferenc-legendának nevezte, mert nem tudta, hogy a Toldy által adott két név közül melyik a helyes. VOLF GYÖRGY az Akadémia megbízásából az 1870-es években a Nyelvelmléktár számára készített elő kiadást, majd 1881-ben jelent meg a Nyelvelmléktár VII. kötetében, s ekkortól már hivatalosan is Ehrenfeld-kódex lett a neve. A magyar állam többször szeretne volna megszerezni ezt a fontos nyelvtörténeti dokumentumot, de Ehrenfeld Adolf nem akart megválni tőle, később az örökösei olyan magas árat kértek érte, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum többszöri tárgyalás után sem tudott megegyezni velük. Végül 1925-ben egy londoni árverésen szerezték meg a magyar országgyűlés megbízottai 1000 angol fontért. A felmerülő 450 angol fontos járulékos költségeket társadalmi adakozás útján gyűjtötték össze. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában helyezték el. Mivel a Jókai-centenárium évében érkezett haza, ezért a neve hivatalosan Jókai-kódex lett (ZOLNAI 1926: 39–40).

1942-ben a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete és a Stockholmi Magyar Intézet a *Codices Hungarici* című sorozat első kiadványaként megjelentette a Jókai-kódex hasonmás kiadását (PAIS 1942: 175–7).

3.3. A kódex forrásai

A nyelv- és irodalomtörténet kutatóinak hosszadalmas munkájába került, míg felkutatták a Jókai-kódex forrásait, latin előzményeit. Már Volf és Ehrenfeld is kutatott a latin forrás után, és megszerezték a *Speculum vitae beati Francisci et sociorum eius* című könyvnek egy 1504-es velencei kiadását. Volfék Szent Bonaventurának a *Vita sancti Francisci Assisiatis* című munkájában megtalálták a kódex 155–162. lapjain olvasható csodás történetek forrását (ZOLNAI 1894: 92–3).

KATONA LAJOS a XIX–XX. század fordulóján szintén sokat kutatott e témában. Nagy segítségére volt ebben PAUL SABATIER akkoriban kiadott két munkája, a *Speculum perfectionis* és az *Actus beati Francisci et sociorum eius*. SABATIER ebben Szent Ferenc élettörténetét és a róla szóló legendákat rekonstruálta majd egy tucat kódex felhasználásával. Mind KATONA, mind P. BALÁZS JÁNOS tanulmányozta a Budapesti Kódexet, ami egy kompilációs kódex, s kiderült, hogy a Jókai-kódex számos forrását tartalmazza. A fentiekén kívül KATONA megemlíti még a Berliini-kódexet és a Vatikáni Kódexet (KATONA 1923: 64–6).

P. BALÁZS JÁNOS tovább pontosította a forrásokat, s 1980-ban megtalálta a kódex utolsó, még hiányzó (a 153–154. lap) forrását. Ez pedig Bartholomaeus de Pisis *Liber conformitatum* című művének 123a lapja. Ezzel teljessé tette a források jegyzékét (P. BALÁZS 1981: 12–3).

3.4. Az ikes igék mód és képzők szerinti elemzése

3.4.1. Kijelentő módú, jelen idejű egyszerű igealakok

- adatik:** *Adatyk* (131/03) kijelentő mód, jelen idő, E/3, szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag
- alíttatik:** *aloytatyk* (099/21) kijelentő mód, jelen idő, E/3, szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag
- elrejtetik:** *elrejtetyk* (133/06) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag
- erősíttetik:** *erewsewytettetyk* (054/23) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag
- felmagasztatik:** *felmagasztatyk* (035/23) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag
- felmagasztattatik:** *ffelmagasztattatyk* (115/17) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
2 műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag
- hasonlatik:** *hasonlatyk* (082/23) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag
- hívtatik:** *hyutatyk* (038/12) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag
- indíttatik:** *yndoytatik* (112/09) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag
- ismeretlenültetik:** *esmeretlenewltetyk* (114/08) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
-ül igeképző + műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag
- követtetik:** *kewuettetyk* (153/22) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag
- látatik:** *latatol* (016/14) kijelentő mód, jelen idő, E/2. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-l* ikes igei személyrag
- láttatik:** *lattatyk* (038/26), *lattatyk* (085/12, 099/03, 122/23, 122/24, 127/04) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag
- leltetik:** *lewtetyk* (073/09) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag
- megcsalatik:** *meg czalatyk* (051/07) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,

műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag
meg chalatol (154/03) kijelentő mód, jelen idő, E/2. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-l* ikes igei személyrag

megfegytetik: *fegytetel meg* (057/17) kijelentő mód, jelen idő, E/2. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-l* ikes igei személyrag

megismertetik: *meg esmertetyk* (114/07) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

megszidalmaztatik: *meg zydalmaztatyk* (110/09) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
2 igeképző + műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

megtetik: *meg tettyk* (002/14) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

mondatik: *mondatyč* (120/19), *mondatyk* (028/06), *mondatyk* (107/08, 116/08, 138/08, 161/21) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

nagyobbultatik: *nagyoboltatyk* (115/18) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

örültettetik: *ewrewlttetyk* (115/18) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
2 műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

szolgáltatik: *zolgaltatyk* (131/01) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

tiszteltetik: *tyzteltetyk* (085/14, 099/23) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

vettetik: *vettyk* (099/21) kijelentő mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

emlékezik: *emlekezem* (062/18) kijelentő mód, jelen idő, E/1. cselekvő igenem,
-z denom. verb. képző + *-m* ikes igei személyrag
emlekezel (062/10) kijelentő mód, jelen idő, E/2. cselekvő igenem,
-z denom. verb. képző + *-l* ikes igei személyrag

bánkódik: *bankodol* (118/13) kijelentő mód, jelen idő, E/2. cselekvő igenem,
visszaható igeképző + *-l* ikes igei személyrag

dicselkedik: *gyczekedel* (032/02) kijelentő mód, jelen idő, E/2. cselekvő igenem,
visszaható igeképző + *-l* ikes igei személyrag
gyczekedyk (128/12, 128/13) kijelentő mód, jelen idő, E/3. cselekvő igenem,

- visszaható igeképző + *-ik* ikes igei személyrag
- jelenik:** *yelenyk* (008/11, 131/02) kijelentő mód, jelen idő, E/3, cselekvő igenem,
-ik ikes igei személyrag
- kárhozik:** *carhozol* (054/04) kijelentő mód, jelen idő, E/2. cselekvő igenem,
visszaható igeképző + *-l* ikes igei személyrag
- lakhatik:** *lakhatom* (060/24) kijelentő mód, jelen idő, E/1. cselekvő igenem,
ható igeképző + *-m* ikes igei személyrag
lachatyk (104/10) kijelentő mód, jelen idő, E/3. cselekvő igenem,
ható igeképző + *-k* ikes igei személyrag
- művelkedik:** *myuelkedyk* (044/24, 067/04, 113/16) kijelentő mód, jelen idő, E/3. cselekvő igenem,
visszaható képző + *-ik* ikes igei személyrag
- tetszik:** *Tetczyk* (066/04) kijelentő mód, jelen idő, E/3. cselekvő igenem,
-ik ikes igei személyrag
- késik:** *kesel* (018/26) kijelentő mód, jelen idő, E/2. mediális igenem,
-l ikes igei személyrag

A kódex 31 ikes igéjének 38 igealakja van kijelentő módban és jelen időben. Az egyszerű alakok nagy változatosságot mutatnak. 27 igealak szenvedő, 10 cselekvő és 1 mediális igenemű. A szenvedő igealakokat műveltető képzővel képezték és *-ik* 3. személyű ikes igei személyrag járult hozzájuk, kivéve három esetet, mivel a *fegytetel meg* (057/17), *latatol* (016/14) és a *meg chalatol* (154/03) alakoknál *-l* egyes szám 2. személyű ikes igei személyrag járult. A cselekvő igealakok közül a *bankodol* (118/13), a *gyczekedel* (032/02) és a *carhozol* (054/04) esetében visszaható igeképzőhöz csatlakozott az E/2. ikes igei személyrag. Az *emlekezem* (062/18) és az *emlekezel* (062/10) igéknél a *-z* denominális verbumképzővel képzett szótóhoz járult az 1. személyű *-m* és a 2. személyű *-l* igei személyrag. Noha a kódexek korában jellemző volt az ikes ragozás ingadozása a *-z* képzős igék esetében, a Jókai-kódexben kijelentő mód jelen időben az ingadozás már nem figyelhető meg, ezek az igék következetesen ikesen ragozódnak. A *lakhatom* (060/24) igealak esetében a *-hat* ható igeképzőhöz kapcsolódott az igei személyrag. Kijelentő mód jelen időben csak egy mediális igealak van, a *kesel* (018/26). Ennél az igénél a szótóhoz csatlakozott az ikes igei személyrag. Mivel az ige mediális, az erre az igenemre jellemző tulajdonságait erősíti az *-l* igei személyrag is. A *ffelmagaztattatyk* (115/17) és az *ewrewltettetyk* (115/18) igékben két műveltető képzőhöz

kapcsolódik a 3. személyű –ik személyrag. Feltehetően az igék szenvedő igenemét akarta az író ezzel megerősíteni.

3.4.2. Kijelentő módú, múlt idejű összetett igealakok (\emptyset + *val(a)* és *elbeszélő múlt* + *vala* típusú)

állathatik: *allatthatykuala* (068/14) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + ható ige képzője + –ik ikes igei személyrag

elrévültetik: *el rýwtetykuala* (077/18) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + –ik ikes igei személyrag

felemeltetik: *fel emeltetykuala* (063/19) *fel emeltetykuala* (064/08) kijelentő mód, múlt idő,
E/3. szenvedő igenem,

műveltető képző + –ik ikes igei személyrag

gyötretik: *gewtretykuala* (049/25) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + –ik ikes igei személyrag

hagyattatik: *hagyattatykuala* (062/17) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
2 műveltető képző + –ik ikes igei személyrag

hallgattatik: *halgattatykuala* (097/21) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + –ik ikes igei személyrag

hívtattatik: *hýwtattatykuala* (059/25) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
2 műveltető képző + –ik ikes igei személyrag

hoztatik: *hoztatykuala* (060/09) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + –ik ikes igei személyrag

illettetik: *ýllettetetikuala* (003/03) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
2 műveltető képző + –ik ikes igei személyrag

indultatik: *ýndoltatykuala* (139/18) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + –ik ikes igei személyrag

kisáltatik: *kysáltatykuala* (050/03) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + –ik ikes igei személyrag

láltatik: *lattatik vala* (003/15, 008/04), *latatykuala* (060/02, 081/10), *lattatykuala* (003/15),
latattykuala (077/09), *lattatykuala* (071/18, 097/20, 098/13, 131/23) kijelentő mód, múlt idő,
E/3. szenvedő igenem,

műveltető képző + –ik ikes igei személyrag

lelettetik: *lelettetikuala* (023/05) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
2 műveltető képző + –ik ikes igei személyrag

menekedhetik: *menekethetykuala* (146/23) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

megsértettetik: *meg sertettetőkuala* (153/01) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
2 műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

révültetik: *rywtetikuala* (008/15) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

szolgáltatik: *zolgaltatikual* (036/24) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

szózatlik: *zozatlikuala* (043/18) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
-l mediális igeképző + *-ik* ikes igei személyrag

vallatik: *vallatyk uala* (036/12) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

vitetik: *vitetykuala* (060/11) kijelentő mód, múlt idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ik* ikes igei személyrag

bánkódik: *bankodykuala* (108/26, 077/11) kijelentő mód, múlt idő, E/3. cselekvő igenem,
visszaható képző + *-ik* ikes igei személyrag

csodálkodik: *czudalkodykuala* (101/05), *cudakodykuala* (140/22) kijelentő mód, múlt idő,
E/3. cselekvő igenem,
visszaható képző + *-ik* ikes igei személyrag

eszik: *ezykuala* (084/24) kijelentő mód, múlt idő, E/3. cselekvő igenem,
-ik ikes igei személyrag

imádkozik: *ymadkozykuala* (072/25, 121/01, 125/22) kijelentő mód, múlt idő, E/3. cselekvő
igenem,
-koz deverb. verb képző + *-ik* ikes igei személyrag

játszik: *yacikuala* (160/11) kijelentő mód, múlt idő, E/3. cselekvő igenem,
-ik ikes igei személyrag

kételkedik: *kettelkedykuala* (017/02) kijelentő mód, múlt idő, E/3. cselekvő igenem,
visszaható képző + *-ik* ikes igei személyrag

lakozik: *lakozykuala* (019/16, 039/01, 073/02, 087/28, 092/24, 096/20, 111/17, 111/18,
139/03, 150/24) kijelentő mód, múlt idő, E/3. cselekvő igenem,
-z denom. verb képző + *-ik* ikes igei személyrag

letérdeplik: *leterdeplikuala* (042/07) kijelentő mód, múlt idő, E/3. cselekvő igenem,
denom. verbum képző + *-ik* ikes igei személyrag

leterjeszkedik: *le teryezkedykuala* (094/09) kijelentő mód, múlt idő, E/3. cselekvő igenem,

visszaható képző + *-ik* ikes igei személyrag

örvendezik: *ewruendezykuala* (081/04) kijelentő mód, múlt idő, E/3. cselekvő igenem,

-z denom. verb. képző + *-ik* ikes igei személyrag

szégyenkedik: *Zegyenkedykuala* (102/19) kijelentő mód, múlt idő, E/3. cselekvő igenem,

visszaható képző + *-ik* ikes igei személyrag

késik: *kesekuala* (015/15) kijelentő mód, múlt idő, E/3. mediális igenem,

-k ikes igei személyrag

szűnik: *zenykuala* (158/07) kijelentő mód, múlt idő, E/3. mediális igenem,

-ik ikes igei személyrag

A 33 ige 33 igealakja összetett múlt idejű. Ezek az összetett igealakok majdnem mind szenvedő igeneműek, ami nem meglepő, hiszen a Jókai-kódex egy fordítás, és a latin igeragozás bizonyos alakjait csak összetett igealakokkal lehetett visszaadni. Szinte az összes összetett igealak egy egyes szám harmadik személyű ikes igéből és egy *val(a)* segédigéből áll. Műveltető deverbális verbumképzőkkel képezték az igéket (*-at, -et, -tat, -tet*), amikhez *-ik* 3. személyű ikes igei személyrag járult. Itt nem jelentkezik ingadozás az *-ik* és az *-ék* E/3. ikes igei személyragok között, mindig *-ik* van. Így már érződhet a mai műveltető képző létrejötte, megszilárdulása. Ezeken kívül a *zenykuala* (158/07) és a *kesekuala* (015/15) ige mediális, de ezek a jelentéséből fakadóan ikes ragozású, a *yacikuala* (160/11) cselekvő igenemű, s ma már ingadozó a ragozása. A *kesekuala* alak speciálisnak tekinthető, hiszen a *késék* elbeszélő múlt idejű alakhoz a *vala* segédige kapcsolódott, amivel a régmúltat akarhatta kifejezni a kódex írója. Az előző csoporthoz képest több ige képződött két műveltető képzővel, illetve kettőzött műveltető képzővel. Az lehetett az oka, hogy a műveltető képző funkciója elhomályosulhatott, s szükséges volt ennek a megerősítése.

3.4.3. Kijelentő módú, elbeszélő múlt idejű egyszerű igealakok

elégettetik: *elegettetem* (154/21) kijelentő mód, elb. múlt, E/1. szenvedő igenem,

műveltető igeképző + *-é* elb. múlt jele + *-m* ikes igei személyrag

elhagyatik: *el hagyatam* (154/11) kijelentő mód, elb. múlt, E/1. szenvedő igenem,

műveltető igeképző + *-á* elb. múlt jele + *-m* ikes igei személyrag

erősültetik: *erewsewltetek* (055/13) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. szenvedő igenem,

műveltető igeképző + *-é* elb. múlt jele + *-k* ikes igei személyrag

hívtatik: *hyutatak* (060/03) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. szenvedő igenem,

műveltető igeképző + *-á* elb. múlt jele + *-k* ikes igei személyrag

illettetik: *Illettetek* (118/06) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. szenvedő igenem,
műveltető igeképző + –é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

indultatik: *yndoltatak* (099/09) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. szenvedő igenem,
műveltető igeképző + –á elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

kelletik: *kelletek* (089/13, 098/09, 119/18) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. szenvedő igenem,
műveltető igeképző + –é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

láttatik: *lattatek* (154/20) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. szenvedő igenem,
műveltető igeképző + –é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

megadatik: *meg adatak* (160/07) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. szenvedő igenem,
műveltető igeképző + –á elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag
meg adatak (048/04) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. szenvedő igenem,
műveltető igeképző + –é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

megépültetik: *meg epewltetek* (094/02) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. szenvedő igenem,
műveltető igeképző + –é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

megírtatik: *meg yrtata* (089/19, 089/23, 090/07) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. szenvedő igenem,
műveltető igeképző + –á elb. múlt jele + nincs ikes igei személyrag

megmutattatik: *meg mutattatak* (141/12) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. szenvedő igenem,
műveltető igeképző + –á elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

rezzesztetik: *rezeztetek* (067/15) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. szenvedő igenem,
műveltető igeképző + –é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

szolgáltatik: *zolgaltatak* (142/09) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. szenvedő igenem,
műveltető igeképző + –á elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

változtatik: *valtoztatak* (053/11) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. szenvedő igenem,
műveltető igeképző + –á elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

vitetik: *vytetem* (154/12) kijelentő mód, elb. múlt, E/1. szenvedő igenem,
műveltető igeképző + –é elb. múlt jele + –m ikes igei személyrag

vitettetik: *vytettetem* (154/22) kijelentő mód, elb. múlt, E/1. szenvedő igenem,
2 műveltető igeképző + –é elb. múlt jele + –m ikes igei személyrag

csodálkodik: *czudalcodak* (033/22), *czudalkodac* (141/18) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,
visszaható igeképző + –á elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

esküszik: *eskewm* (119/20) kijelentő mód, elb. múlt, E/1. cselekvő igenem,
denom. verb. + –ő elb. múlt jele + –m ikes igei személyrag

eszik: *ewuek* (091/11) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,
–é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

felöltözik: *fel ewltewzek* (059/10) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,
dev. verb. képző (folyamatosság kif.) + –é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

folyamik: *folyamak* (080/11) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,
–á elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

gyülekeznek: *gyewlekezek* (160/17) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,
–z denom. verb. képző + –é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

hatalmazik: *hattalmazak* (154/28) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,
–z denom. verb. képző + –á elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

hisz: *hewl* (052/13, 055/03) kijelentő mód, elb. múlt, E/2. cselekvő igenem,
–l ikes igei személyrag

jelenik: *ýelenek* (018/06, 050/17), *yelenek* (076/10, 125/25) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,
–é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

imádkozik: *yamadkozam* (153/24) kijelentő mód, elb. múlt, E/1. cselekvő igenem,
–koz deverb. verb. képző + –á elb. múlt jele + –m ikes igei személyrag

kételkedik: *ketelkedek* (023/03) kijelentő mód, jelen idő, E/3. cselekvő igenem,
visszaható igeképző + –é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

lakozik: *lakozak* (027/13) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,
–z denom. verb. képző + –á elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

leesik: *le esek* (068/04) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,
–é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

lépik: *veppek* (043/21) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,
–é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

megelégedik: *elegednek meg* (089/02) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,
–é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

megemlékezik: *meg emlekezek* (092/15) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,
–z denom. verb. képző + –é elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

megharagszik: *meg haraguak* (054/07) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,
denom. verb. képző + –á elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

meghatalmazik: *hattalmazak meg* (063/03) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,
–z denom. verb. képző + –á elb. múlt jele + –k ikes igei személyrag

meghírheszik: *meg hyrhewuek* (150/20) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,

denom. verb. képző + *-é* elb. múlt jele + *-k* ikes igei személyrag

megiszonyodik: *meg ýzanyodak* (128/16), *meg yzanywdak* (012/12, 022/05, 132/13) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem,

denom. verb. képző + *-á* elb. múlt jele + *-k* ikes igei személyrag

megjelenik: *meg ýelenek* (046/19, 049/09, 049/15), *meg yelenek* (019/14, 055/01, 062/09, 089/20, 109/26, 125/24, 136/21) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem, *-é* elb. múlt jele + *-k* ikes igei személyrag

örvendezik: *ewruendezek* (098/12) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. cselekvő igenem, *-z* deverb. verb. képző + *-é* elb. múlt jele + *-k* ikes igei személyrag

elalszik: *el aluuak* (156/09) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. mediális igenem, *-á* elb. múlt jele + *-k* ikes igei személyrag

elenyészik: *el enýezek* (019/10) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. mediális igenem, denom. verb. képző + *-é* elb. múlt jele + *-k* ikes igei személyrag

esik: *esek* (006/19, 006/22), *essek* (160/13) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. mediális igenem, *-é* elb. múlt jele + *-k* ikes igei személyrag

származik: *zarmazak* (153/21) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. mediális igenem, *-á* elb. múlt jele + *-k* ikes igei személyrag

történik: *tertenec* (020/13), *Tertenek* (014/12, 018/01, 018/03, 042/19), *tewrtenek* (036/18, 070/16, 072/05, 080/02, 087/10, 093/17, 135/16, 146/06) kijelentő mód, elb. múlt, E/3. mediális igenem, *-é* elb. múlt jele + *-k* ikes igei személyrag

A kódex 43 ikes igéjének 45 igealakja van kijelentő módban és elbeszélő múlt időben. Az egyszerű igealakok közül 22 igealak cselekvő, 18 igealak szenvedő, 5 igealak mediális igenemű. A cselekvő igealakok közül visszaható képzőhöz kapcsolódott az egyes szám harmadik személyű *-k* igei személyrag a *czudalcodak* (033/22), *czudalkodac* (141/18) és *ketelkedek* (023/03) esetében. Elbeszélő múlt időben *-ék* ragnak kellene a szótőhöz kapcsolódnia, de itt van illeszkedés, hiszen két esetben *-ák* rag csatlakozott *czudalcod-/czudalkod-*tőhöz, ez figyelhető meg a *folyamak* (080/11), *hyutatak* (060/03), *hattalmazak* (154/28), *ymadkozam* (153/24), *yndoltatak* (099/09), *lakozak* (027/13), *meg haraguuak* (054/07), *hatalmazak meg* (063/03), *meg ýzanyodak* (128/16), *el aluuak* (156/09) és *zarmazak* (153/21) igék esetében. Az illeszkedés csak a Jókai-kódexben figyelhető meg. Ennek azonban ellentmond a *lattatek* (154/20), a *meg adatak* és a *meg adatek* alakok. A szövegkörnyezetből sem derül ki, hogy miért található meg mind a két alak a kódexben: életnek es

ewduewffegnek egyetlenbe meg *adatak* ámen. Es legottan *meg adaték* nekem e[r]teni. A következő igék esetében a *-z* denominális verbumképzőhöz és *-z* deverbális verbumképzőhöz egyes szám 3. személyű *-k* ikes igei személyrag csatlakozott: *gyewlekezek* (160/17), *hattalmazak* (154/28), *lakozak* (027/13), *meg emlekezek* (092/15), *hattalmazak meg* (063/03), *ewruendezek* (098/12). Ingadozás ebben az esetben sincs, hiszen ezek az igék mindig ikesen ragozódnak. Számos cselekvő igenél nincs képző, ezekhez második és harmadik személyű *-l* és *-k* ikes igei személyragok kapcsolódnak. Ilyen például az *ewuek* (091/11), *hewl* (052/13, 055/03), *yelenek* (076/10, 125/25). A szenvedő igealakokat műveltető igeképzővel képezték, melyhez *-k* ikes igei személyrag csatlakozott, kivéve az *el hagyatam* (154/11), a *výtetem* (154/12) és a *výtettetem* (154/22) esetében, mivel ezekhez az igékhez *-m* igei személyrag járult. Kivételt képez még a *meg yrtata* (089/19, 089/23, 090/07) ige, mivel ebben az esetben testetlen az egyes szám harmadik személyű igei személyrag, ami ikes ragozásban nem fordulhatna elő. A *hewl* (052/13, 055/03) sajátos elbeszélő múlt idejű igealak. 18 igealak mediális igenemű, ezek mind képző nélküliek és *-k* igei személyrag kapcsolódott hozzájuk.

3.4.4. Kijelentő módú, jövő idejű igealak

kelletik: *kelletendic* (098/11) kijelentő mód, jövő idő, E/3. szenvedő igenem
műveltető képző + *-end* időjel + *-ik* ikes igei személyrag

Kijelentő mód jövő időben ez az egyetlen ikes igealak. A szenvedő igealakoknak megfelelő a képzése. A műveltető igeképzőt az *-end* futurum időjel követi.

3.4.5. Feltételes módú, jelen idejű igealakok

alíttatik: *aloytattnek* (002/23) feltételes mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-né* módjel + *-k* igei személyrag

érettetik: *erzettettnek* (044/03) feltételes mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
2 műveltető képző + *-né* módjel + *-k* igei személyrag

gyötrettetik: *gyewtrettettnek* (103/09) feltételes mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
2 műveltető képző + *-né* módjel + *-k* igei személyrag

hallattatik: *hallatattnak* (037/10, 097/08) feltételes mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
2 műveltető képző + *-ná* módjel + *-k* igei személyrag

írtattatik: *yrtattattnak* (141/12) feltételes mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
2 műveltető képző + *-ná* módjel + *-k* igei személyrag

kénytelenítettik: *ketelenyítetnek* (159/02) feltételes mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
2 műveltető képző + *-né* módjel + *-k* igei személyrag

kerestetik: *kerestettnek* (108/28) feltételes mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-né* módjel + *-k* igei személyrag

láttatik: *lattatnak* (161/06) feltételes mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ná* módjel + *-k* igei személyrag

megnevettetik: *meg mewuettetnek* (021/02) feltételes mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-né* módjel + *-k* igei személyrag

méltóztatik: *meltoltatnak* (068/25, 075/17, 133/13, 160/22) feltételes mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem,
műveltető képző + *-ná* módjel + *-k* igei személyrag

eszik: *ennek* (003/19, 017/07, 092/03) feltételes mód, jelen idő, E/3. cselekvő igenem,
-né módjel + *-k* igei személyrag

fohászcodik: *fohazkodnak* (100/26, 135/26) feltételes mód, jelen idő, E/3. cselekvő igenem,
visszaható képző + *-ná* módjel + *-k* igei személyrag

imádkozik: *ymadkoznak* (013/20, 040/21, 043/04, 142/02, 142/27) feltételes mód, jelen idő, E/3. cselekvő igenem
visszaható képző + *-ná* módjel + *-k* igei személyrag

kérődik: *kerewdnek* (019/08) feltételes mód, jelen idő, E/3. cselekvő igenem,
-ód visszaható képző + *-né* módjel + *-k* igei személyrag

lakozik: *lakoznak* (066/13, 109/02, 143/21, 147/01) feltételes mód, jelen idő, E/3. cselekvő igenem,
-z dev. verb. képző + *-ná* módjel + *-k* igei személyrag

megelégedik: *elegednek meg* (091/09) feltételes mód, jelen idő, E/3. cselekvő igenem,
-né módjel + *-k* igei személyrag

megjelenik: *meg jelennek* (066/20) feltételes mód, jelen idő, E/3. cselekvő igenem,
-né módjel + *-k* igei személyrag

beteglik: *beteglenek* (073/14) feltételes mód, jelen idő, E/3. mediális igenem,
-l képző + *-né* módjel + *-k* igei személyrag

nyugszik: *nywgonnak* (003/23, 004/08) feltételes mód, jelen idő, E/3. mediális igenem,
-ná módjel + *-k* igei személyrag

történik: *tertének* (012/16) feltételes mód, jelen idő, E/3. mediális igenem,
-né módjel + *-k* igei személyrag

A Jókai-kódexben feltételes módban csak jelen idejű ikes igét találtam, elbeszélő múlt idejűt nem. Összesen 20 ige 20 alakja sorolható ide. Mind egyszerű igealak, hiszen egyik sem múlt idejű. 7 ige cselekvő igenemű, ezekből háromnál fordul elő valamilyen képző: a *fohazkodnak* (100/26, 135/26) és az *ymadkoznak* (013/20, 040/21, 043/04, 142/02, 142/27) esetében visszaható ige képző, a *lakoznak* (066/13, 109/02, 143/21, 147/01) esetében pedig *-z* deverbális verbumképző. A fennmaradó négy ige szótövéhez „csak” a feltételes mód *-ná, -né* jele illeszkedik. Szenvedő igéből 10-et találtam, mindegyik esetben *-at, -et, -tat, -tet* képző kapcsolódik a szótövhöz és itt is megfigyelhető a módjelek illeszkedése, kivéve az *aloytattnek* (002/23) esetében. Az *erzettettnek* (044/03), a *gyewtrettettnek* (103/09), a *hallatattnak* (037/10, 097/08), az *yrtattattnak* (141/12) és a *keteleneytetnek* (159/02) igékben két műveltető képzőt találhatunk, a korábban már említett jelentés-homályosodás miatt. A három feltételes módú mediális ige, *beteglenek* (073/14), *nywgonnak* (003/23, 004/08) és a *tertenek* (012/16) történetét fejez ki. A *nyugszik* és a *történik* igéknél a jelentésükből fakad a mediális voltuk, míg a *beteglik* igénél az *-l* képző ezt nyomatékosítja (FEJŐS, 2007: 2).

3.4.6. Felszólító módú, jelen idejű igealakok

megnyittatik: *megnyittassek* (031/06) felszólító mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem

műveltető képző + *-ss* módjel + *-ék* igei személyrag

vetetik: *uetessek* (076/02) felszólító mód, jelen idő, E/3. szenvedő igenem

műveltető képző + *-ss* módjel + *-ék* igei személyrag

kételkedik: *ketelkegyel* (150/13) felszólító mód, jelen idő, E/2. cselekvő igenem

visszaható ige képző + *-j* módjel + *-l* igei személyrag

kiszármazik: *zarmazzek ky* (153/27) felszólító mód, jelen idő, E/3. cselekvő igenem

-j módjel + *-ék* igei személyrag

művelkedik: *myuelkegyel* (054/01) felszólító mód, jelen idő, E/2. cselekvő igenem

visszaható ige képző + *-j* módjel + *-l* igei személyrag

szégyenkedik: *zegyenkegyel* (091/01) felszólító mód, jelen idő, E/2. cselekvő igenem

visszaható ige képző + *-j* módjel + *-l* igei személyrag

eszik: *egyem* (103/11) felszólító mód, jelen idő, E/1. cselekvő igenem

-gy módjel + *-m* igei személyrag

egyek (086/09) felszólító mód, jelen idő, E/3. cselekvő igenem

-gy módjel + *-ék* igei személyrag

hisz: *hygy* (050/24, 051/04, 053/24) felszólító mód, jelen idő, E/2. cselekvő igenem

-gy módjel + nincs igei személyrag

A Jókai-kódex 8 igéjének 9 igealakja felszólító módú. A *zarmazzek ky* (153/27) igénél a szótóhoz járult a *-j* módjel, a *hygy* (050/24, 051/04, 053/24), a *ketelkegyel* (150/13) és a *myuelkegyel* (054/01) esetében összeolvadás történt, ami látszik az igéken is az ingadozó és kiforrotlan helyesírás miatt. A *zarmazzek ky* (153/27) igénél a módjel teljesen hasonult, valamint ennél az igénél nincs illeszkedés sem, itt az *-ék* személyrag fedezhető fel, noha az ige mély hangrendű. Az *egyem* (103/11) és az *egyek* (086/09) igéknél a *-gy* módjelhez járult az igei személyrag. A *megynyttassek* (031/06) és a *uetessek* (076/02) igéknél a műveltető képző utolsó *-t* hangjához kapcsolódott a felszólító mód *-j*-je, ezért lesz a felszólító mód jele ennél a két igénél az *-ss*, mint a rövid magánhangzó + *t* végű igéknél általában. Mindkét igéhez *-ék* igei személyrag járult, tehát leszűrhető, hogy feltételes módban nincs illeszkedés.

3.5. A bomló ikés paradigma

3.5.1. Iktelen igei személyragok ikés igéken

Ahogy már korábban is említettem, az ikés paradigma felbomlott, főleg az egyszerűsödés, a széphanzás miatt. Azonban nem csak ez lehet a magyarázat. A *-t* jeles múlt idő megjelent az ikés igéken is, miközben továbbra is használták az elbeszélő múlt jeleit. Leggyakrabban a *-t(t) + vala/volna/volt* típusú múlt időnél fordult elő, ami a régmúlt kifejezésére szolgált, valamint a *-t* jeles múlt időnél. A *-t + vala/volna/volt* típusú igék a következők: *adatottuala* (079/27), *el enyezetettuala* (053/09), *fetettekualabel* (126/03), *gewtrettuala* (053/06), *gyewytwzewtuala* (162/20), *tewltenekuala bel* (134/26), *hyuattatotuolna* (109/02), *yaczottakuala* (160/17), *yelentuala* (013/21), *yelenet volna* (019/19), *lakottuala* (026/19), *lattatnakuala* (019/27), *meg adatottuala* (100/10), *nugottakuolna* (040/02), *zoktaluala* (141/10), *zokottuala* (011/05, 122/03), *zoktakuala* (073/19, 102/11), *vytettetetuolt* (073/10).

A *-t* jeles igéknél az analógia hatására ragozódhattak ikésen az igék, tehát még erős volt az ikés ragozás, hiszen áterjedt az elbeszélő múltól egy más igeidőbe. De ezzel azt érte el, hogy a későbbi évszázadok során elveszítette a jelentőségét ez a ragozás, s már a kódexben is igen gyakran testetlen morféma jelent meg egyes szám harmadik személyben. A *-t* jeles ikés igék a következők: *alöytatott* (129/24), *hyutattot* (010/03), *illettetet* (008/05, 037/25), *yndoltatott* (066/17), *carhoztal* (052/20, 053/24), *kyewtletett* (068/06), *lattatnak* (049/03), *meg haboroltatott* (015/13), *meg haboroltattatot* (021/22), *yelenet meg* (061/04, 135/04), *megkemenedett* (052/23), *meg ewryztetet* (022/13), *meg zyrynyeedett* (002/22), *meg tagattattam* (154/16), *meg vtaltatott* (002/20), *meg vtaltattam* (154/15), *myelkettének* (114/21), *zokot* (070/15), *zoktal* (143/03), *uettett* (112/02), *vettetet* (153/14),.

A *szokik* ige alakjai különlegesnek tekinthetők, hiszen eredetileg ikes igék, de mégsem annak megfelelően ragozódnak. Mindegyik *-t* jeles múlt idejű egyszerű, illetve összetett alak. Egyes szám harmadik személyben zéró morféma található, ami az általános ragozás sajátja, valamint két összetett alak többes szám harmadik személyű.

Nemcsak a *-t* jeles múlt idő mutatja az ikes paradigma bomlását, hanem az is, hogy általános és határozott ragozású igei személyragot is felvehetnek az ikes igék. Tárgyas ragozásúak az alábbi igék, de hiányzik róluk az igei személyrag: *el enyezte* (131/18), *erze* (144/15), *fel ewltewztete* (059/08, 100/14).

Az, hogy a többes számú igei személyragok is megjelentek az eredetileg ikes igéken, már csak a betetőzése volt az ikes ragozás bomlásának. A Jókai-kódexben nem 1. és 2. személyben indult meg a bomlás, illetve a keveredés, hanem többes szám 3. személyben, hiszen számos ikes ige felvette ezt a személyragot. A többes számú személyragot felvevő ikes igék az alábbiak: *aloznak* (086/25), *alonnanak* (144/11), *bankodanac* (068/10, 153/07), *bel telenek* (080/21), *czudalkodnakuala* (145/11), *eztek* (030/25), *eznek* (105/14, 105/26), *eznekuala* (084/11, 087/02), *fekeznekuala* (086/19, 136/25), *fel magaz[kot]tatnak* (113/09), *folyamnanak* (079/09), *gylekezenek* (021/03, 068/08, 150/23), *hyendnek* (147/17), *wtattnanak* (089/08), *vymadgozsonk* (006/05), *kyboczatassonak* (024/20), *lacnak* (032/12), *laknakuala* (051/19), *laknanac* (014/04), *lakoznak* (105/07), *lakoznakuala* (102/02, 104/20, 139/10), *lakoznanak* (133/28), *czalattnanak meg* (078/28), *epewltethetnenek meg* (086/02), *fogyadcoznak meg* (104/05), *meg gylekeztenekuala* (058/20), *yrtattanak meg* (001/03), *meg yellenek* (067/18), *megyelenenek* (134/23), *meg nertettnek* (137/06), *meg sertessenek* (149/06), *meg telyesegyenek* (124/13), *mertekletnenek* (080/01), *mondatnac* (088/18), *nyomottattnak* (133/02), *nyugoznakuala* (143/23), *ewruendeznekuala* (140/20), *paranczoltatnakuala* (150/02), *zegyenkedenek* (085/19), *zozatlonk* (030/03), *tartatnakuala* (146/16), *tartoztok* (139/23), *tartoznak* (111/03, 119/16), *tartozzatok* (139/24), *uettettne* (016/20, 109/13), *vezettettnek* (109/05, 110/13).

A fent felsorolt igék nagy száma azt mutatja, hogy a bomlás már megjelent, és nem elszórt jelenségként tekinthetünk rá. Az R. HUTÁS szerint kialakuló „másik norma” ekkor még nem alakult ki, hiszen nem lehet kategorikusan kijelenteni, hogy első személyben megmaradt az ikes igéken az *-m* rag, és hogy a felszólító és a feltételes mód harmadik személyében elvesztette az ikes ragozást. (R. HUTÁS 1972: 133). Nincsen pontosan meghatározható szabály, hogy miért indult meg az ikes igék iktelenedése a Jókai-kódexben, hiszen gyakran műveltető képzőt viselő igék is felvehettek iktelen igei személyragot. Ez pedig mélyen érintette ezt az igeragozást, hiszen a szenvedő alakok voltak az egyik legbiztosabban ikesen ragozódó igék.

3.5.2. Ikes igei személyragok iktelen igéken

Az ikes ragozás bomlását mutatja az is, hogy az eredetileg iktelen igéken megjelentek az ikes ragozás igei személyragjai (*-m*, *-l*, *-k*, *-ik*). Ezek egyes szám első, második és harmadik személyben egyaránt megjelentek. Ahogy ez iktelenedés esetében, az ikésedésnek is az lehetett az oka, hogy az ikes ragozás kezdte elveszíteni a funkcióját, már nemcsak a reflexív és a passzív jelentés kifejezése volt a cél, hanem az igék tranzitivitásának, illetve ebben az esetben az intranzitivitásának a hangsúlyozása.

Ezek az igék: *adtal* (118/10), *adnal* (088/24), *ayandekoztal* (075/23), *akartam* (098/05), *el vewtel* (158/12), *el ueztettel* (148/23), *engedele* (056/21), *erdemlettel* (032/25), *hallottam* (046/01), *hallottal* (007/01, 048/20), *yewtem* (015/24), *yewtel* (021/25, 045/05), *yewel* (150/12), *kertel* (154/01), *kewteleztel* (154/04), *kewuetel* (089/05, 124/08), *latal* (046/05, 048/21), *latamuala* (047/15), *latamvolna* (022/07), *lewltel* (083/05), *fyzettel meg* (007/17), *gyouonyal meg* (053/13), *meg maral* (148/24), *megoluasnal* (014/23), *meg ewlel* (148/24), *meg ewtewgettem* (031/19), *merel* (034/27), *neuezel* (084/20), *nywmosal* (011/17), *paranczolal* (034/12), *zerettem* (154/14), *tewtem* (025/19, 033/18), *tewtel* (032/23, 033/03, 033/09, 034/17, 148/20, 149/19), *tennel* (088/24), *uoltam* (074/13, 074/22, 078/24), *vewttem* (078/26), *veteluala* (007/16), *vewtwluolna* (032/01). Általánosságban elmondható, hogy *-t(t)* jeles múlt idejű igék vettek fel ikes igei személyragokat, illetve a *-t(t) + vala/volna* összetett múlt idejű igék. Néhány ige feltételes módú, de nem vonható le belőle semmilyen lényeges következtetés, szabályszerűség. Elbeszélő múlt idejű igék is tartoznak ebbe a csoportba, feltehetően az analógia hatására, hiszen a két igeidő közül először ennél jelentek meg az ikes személyragok. Egyik igénél sem találtam ikes:iktelen oppozíciót, csak abban az esetben, ha az műveltető képzőt vett fel az ige (például a lát:láttatik igepárosnál).

3.5.3. Felszólító mód

203 felszólító módú igealakot találtam a Jókai-kódexben. Az ikes igék esetében egyes szám második személyben két alakot lehet megkülönböztetni. Eszerint van egy *-l* ragos hosszabb alak, például *myuelkegyel* (054/01). Ennek az a funkciója, hogy a felszólítást udvariasabbá, megengedőbbé tegye. A rövidebb alak a felszólító mód jelén kívül nem tartalmaz semmilyen más morfémát. Ilyen alakra egy példát találtam a Jókai-kódexben, az pedig a *hygy* (050/24, 051/04, 053/24). Feltehetően a kódex jellegéből adódik, hogy nincs több ilyen alakú ikes ige.

A *Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana* szerint az *-l* személyragos változat a XVI. században még csak az ikes igékben használták, az iktelenekben még nem (MNYTNy. 414). Eb-

ben a részben azt szeretném megvizsgálni, hogy ez erre a kódexre is igaz-e. Összesen három ilyen igealakot találtam: *yewel* (150/12), *gyouonyal meg* (053/13), *nywmosal* (011/17).

A *yewel* alakban nincs meg a felszólító mód jele, csak az *-l* raggal fejezi ki a felszólítást. A *gyouonyal meg* alak a szabályoknak megfelelően jött létre, a *-j* módjelhez kapcsolódott az *-l* egyes szám második személyű igei személyrag. A *nywmosal* igében a *-t* végű igéhez kapcsolódik a felszólító módjel, amik *-s-sé* olvadnak össze. Írásban is jelölték, de nem a kiejtés szerint hosszú s-ként, hanem csak szimplaként.

Noha csak három, tehát csekély számú iktelen igealakot találtam *-l* ragos változatát, de ebből arra lehet következtetni, hogy már az iktelen igealakokra is kezdett áttérjedni. Mivel különböző végződésű igealakok jelent meg (magánhangzóra végződő, *-n-re* végződő, *-t-re* végződő), így a végződés és a *tő* nem lehet meghatározó. Nem tartoznak egy fogalomkörbe sem az igealakok, tehát ez sem lehet mérvadó. Mivel ezek alapján nem lehet analógiát felfedezni, így azt kell feltételezni, hogy az ikes igealakok hatására jöttek létre a hosszabb alakok, a szövegek környezetnek megfelelően.

4. Összegzés

Céлом volt, hogy az ikes ragozás történetét feldolgozva, a nyelvészek véleményét ütköztetve bemutassam, hogy ma már akármilyen kis részét is képezi az igeragozási rendszerünknek, az ikes ragozás ténylegesen gazdagította nyelvünket.

A Jókai-kódexben, mivel teljesen magyar nyelvű volt, egy viszonylag kiforrott nyelvet lehet vizsgálni, ami már több száz éve elszakadt az alapnyelvtől, s a saját fejlődési útjára lépett. Azonban a szakirodalmat vizsgálva kiderült, hogy mennyire mély hatással volt nyelvünkre az uráli együttélés időszaka, s minden jelentősebb nyelvi esemény és jelleg alapját ott lehet keresni.

A kódex 114 ikesen ragozott igéjét vizsgáltam. A legszembetűnőbb, hogy ebben a nyelvemlékben már tökéletesnek tekinthető az illeszkedés, az igeképzők és -jelek illeszkedése. Természetesen vannak ingadozások, de ezek szerintem a másoló figyelmetlenségének tudhatóak be. Túl következetes az illeszkedés ahhoz, hogy nagyobb figyelmet fordítsunk az ingadozásra.

A múlt időt főleg elbeszélő múlt idejű alakokkal fejezték ki a kódexben, ami a jelennel kapcsolatban nem lévő múlt kifejezésére szolgált, de sok olyan múlt idejű igét találtam, melyek alakja összetett. A $\emptyset + val(a)$ típus a befejezetlen, illetve később a folyamatos múlt kifejezésére szolgált.

Jellemzően az ige hosszú felszólító módú alakjai találhatóak meg a kódexben, bár a *hisz* ige esetében mégis a rövid alakot találjuk, ami, szerintem, az ige jelentéséből és a szöveg jellegéből fakadhat.

A képzők használatánál különlegesnek számít, hogy néhány esetben a műveltető képző megkettőződött. Ahogy már korábban is említettem, a képző jelentésének elhomályosodása okozhatta ezt. Azonban ez nem egyedi jelenség, számos író, költő műveiben is megjelent. Hasonló oka lehetett a szintén a kódexben előforduló *ewtet* (008/16) alaknak. Itt az egyes szám 3. személyű személyes névmáshoz két tárgyrag kapcsolódott. Ez azt mutatja, hogy képzők, illetve ragok jelentésének elhalványulása nem tekinthető ritka jelenségnek.

Az ikes ragozás még következetesnek tekinthető a Jókai-kódexben, de már vannak ingadozások, keveredések. 85 olyan igealakot találtam, amelyeknek ikesen kellett volna ragozódniuk, de mégis általános ragozású igei személyragokat vettek fel. Általában a *-t* múlt időjelet felvett igéknél fordult elő a keveredés. Az, hogy iktelen igék is felvettek ikes igei személyragokat, szintén az ikes ragozás térvesztését mutatja. A ragozás intranszitivitása annyira erős

volt, hogy áttérjedt az iktelenül ragozódó igékre is, de ez, ahogy már korábban említettem, tovább gyengítette az ikes ragozást.

Tehát elmondható, hogy a Jókai-kódex idejében még élt és szabályosan működött az ikes ragozás, de már megmutatkoztak a bomlás jelei.

Melléklet:

Ikes igék a Jókai-kódexben

1	2	3
131/03	adatik	<i>Adatyk</i>
099/21	alíttatik	<i>aloytatkyk</i>
002/23	alíttatik	<i>aloytattnek</i>
068/14	állathatik	<i>allatthatykuala</i>
118/13	bánkódik	<i>bankodol</i>
108/26	bánkódik	<i>bankodykuala</i>
077/11	bánkódik	<i>bankodykuala</i>
073/14	beteglik	<i>beteglenek</i>
101/05	csodálkodik	<i>czudalkodyuala</i>
140/22	csodálkodik	<i>cudakodykuala</i>
033/22	csodálkodik	<i>czudalcodak</i>
141/18	csodálkodik	<i>czudalkodac</i>
032/02	dicsekedik	<i>gyczekedel</i>
128/12	dicsekedik	<i>gyczekedyk</i>
128/13	dicsekedik	<i>gyczekedyk</i>
156/09	elalszik	<i>el aluuak</i>
154/21	elégettetik	<i>elegettetem</i>
019/10	elenyészik	<i>el enyезek</i>
154/11	elhagyatik	<i>el hagyatam</i>
133/06	elrejtetik	<i>elrejtetyk</i>
077/18	elrévültetik	<i>el rywtetykuala</i>
062/18	emlékezik	<i>emlekezem</i>
062/10	emlékezik	<i>emlekezel</i>
044/03	éreztetik	<i>erzettetnek</i>
054/23	erősítetik	<i>erewsewytettyk</i>
055/13	erősültetik	<i>erewsewltetek</i>
006/19	esik	<i>esek</i>
006/22	esik	<i>esek</i>
160/13	esik	<i>essek</i>
119/20	esküszik	<i>eskewm</i>
084/24	eszik	<i>ezykuala</i>
091/11	eszik	<i>ewuek</i>
003/19	eszik	<i>ennek</i>
017/07	eszik	<i>ennek</i>
092/03	eszik	<i>ennek</i>
103/11	eszik	<i>egyem</i>
086/09	eszik	<i>egyek</i>
011/16	fekszik	<i>feket</i>
148/19	fekszik	<i>fekewnek</i>
063/19	felemeltetik	<i>fel emeltetykuala</i>
064/08	felemeltetik	<i>fel emeltetykuala</i>
035/23	felmagasztatik	<i>felmagasztatyk</i>
115/17	felmagasztattatik	<i>ffelmagasztattatyk</i>
059/10	felöltözik	<i>fel ewltewzek</i>
100/26	fohászcodik	<i>fohazkodnak</i>
135/26	fohászcodik	<i>fohazkodnak</i>
080/11	folyamik	<i>folyamak</i>

049/25 gyötretik	<i>gewtreykuala</i>
103/09 gyötrettetik	<i>gyewtrettettnek</i>
160/17 gyülekezik	<i>gyewlekezek</i>
010/11 háborultatik	<i>haburultatol</i>
062/17 hagyattatik	<i>hagyattatykuala</i>
037/10 hallattatik	<i>hallatattnak</i>
097/08 hallattatik	<i>hallattatnak</i>
097/21 hallgattatik	<i>halgattatykuala</i>
082/23 hasonlatik	<i>hasonlatyk</i>
154/28 hatalmazik	<i>hattalmazak</i>
052/13 hisz	<i>hewl</i>
055/03 hisz	<i>hewl</i>
050/24 hisz	<i>hygy</i>
051/04 hisz	<i>hygy</i>
053/24 hisz	<i>hygy</i>
038/12 hívtatik	<i>hyutatyk</i>
060/03 hívtatik	<i>hyutatak</i>
059/25 hívtattatik	<i>hywtattatykuala</i>
060/09 hoztatik	<i>hoztatykuala</i>
003/03 illetetik	<i>yllettetikuala</i>
118/06 illetetik	<i>Illettetek</i>
021/15 illetetik	<i>yllettettettnek</i>
072/25 imádkozik	<i>y madkoz ykuala</i>
121/01 imádkozik	<i>y madkoz ikuala</i>
125/22 imádkozik	<i>y madkoz yk uala</i>
153/24 imádkozik	<i>y madkoz am</i>
013/20 imádkozik	<i>y madkoz nak</i>
040/21 imádkozik	<i>y madkoz nak</i>
043/04 imádkozik	<i>y madkoz nak</i>
142/02 imádkozik	<i>y madkoz nac</i>
142/27 imádkozik	<i>y madkoz nak</i>
112/09 indíttatik	<i>y ndoytatik</i>
139/18 indultatik	<i>y ndoltatykuala</i>
099/09 indultatik	<i>y ndoltatak</i>
141/12 írtattatik	<i>y rtattattnak</i>
114/08 ismeretlenültetik	<i>esmeretlenewltetyk</i>
08/11 jelenik	<i>y lenyk</i>
131/02 jelenik	<i>y lenyk</i>
018/06 jelenik	<i>y lenek</i>
050/17 jelenik	<i>y lenek</i>
076/10 jelenik	<i>y lenek</i>
125/25 jelenik	<i>y lenek</i>
054/04 kárhozik	<i>carhozol</i>
089/13 kelletik	<i>kelletek</i>
098/09 kelletik	<i>kelletek</i>
119/18 kelletik	<i>kelletek</i>
098/11 kelletik	<i>kelletendic</i>
159/02 kényteleníttetik	<i>ketelene tetnek</i>
108/28 kerestetik	<i>kerestettnek</i>
019/08 kérődik	<i>kerewdnek</i>
018/26 késik	<i>kesel</i>
015/15 késik	<i>kesekuala</i>

017/02 kételkedik	<i>kettelkedýkuala</i>
023/03 kételkedik	<i>ketelkedek</i>
150/13 kételkedik	<i>ketelkegyel</i>
143/06 kimúlik	<i>ky mulak</i>
050/03 kisáltatik	<i>kysaltatýkuala</i>
153/27 kiszármazik	<i>zarmazzek ky</i>
077/11 kívánkozik	<i>kýuankozýkuala</i>
153/22 követtetik	<i>kewuettetyk</i>
009/08 lakik	<i>lakykuala</i>
060/24 lakhatik	<i>lakhatyk</i>
018/15 lakozik	<i>lakozyk</i>
019/16 lakozik	<i>lakozykual</i>
039/01 lakozik	<i>lakozykuala</i>
073/02 lakozik	<i>lakozykuala</i>
076/18 lakozik	<i>llakozyk</i>
087/28 lakozik	<i>lakozykuala</i>
092/24 lakozik	<i>lakozykuala</i>
096/20 lakozik	<i>lakozykuala</i>
111/17 lakozik	<i>lakozykuala</i>
111/18 lakozik	<i>lakozykuala</i>
139/03 lakozik	<i>lakozykuala</i>
150/24 lakozik	<i>lakozykuala</i>
027/13 lakozik	<i>lakozyak</i>
066/13 lakozik	<i>lakozyak</i>
109/02 lakozik	<i>lakozyak</i>
143/21 lakozik	<i>lakozyak</i>
147/01 lakozik	<i>lakozyak</i>
016/14 látatik	<i>latatol</i>
038/26 látatik	<i>lattatyk</i>
085/12 látatik	<i>lattatyk</i>
099/03 látatik	<i>lattatyk</i>
122/23 látatik	<i>lattatyk</i>
122/24 látatik	<i>lattatyk</i>
127/04 látatik	<i>lattatyk</i>
008/04 látatik	<i>lattatik vala</i>
060/02 látatik	<i>latatykuala</i>
071/18 látatik	<i>lattatykuala</i>
077/09 látatik	<i>latattykuala</i>
081/10 látatik	<i>latatykuala</i>
097/20 látatik	<i>lattatykuala</i>
098/13 látatik	<i>lattatykuala</i>
131/23 látatik	<i>lattatykuala</i>
003/15 látatik	<i>lattatykuala</i>
154/20 látatik	<i>lattatek</i>
161/06 látatik	<i>lattatnak</i>
068/04 leesik	<i>le esek</i>
023/05 lelettetik	<i>lelettetikuala</i>
073/09 leltetik	<i>lewltyk</i>
043/21 lépik	<i>veppek</i>
042/07 letérdeplik	<i>leterdeplikuala</i>
094/09 leterjeszkedik	<i>le teryezkedýkuala</i>

048/04 megadatik	<i>meg adatek</i>
160/07 megadatik	<i>meg adatak</i>
051/07 megcsalatik	<i>meg czalatyk</i>
154/03 megcsalatik	<i>meg chalatanol</i>
089/02 megelégedik	<i>elegednek meg</i>
091/09 megelégedik	<i>elegednek meg</i>
092/15 megemlékezik	<i>meg emlekezek</i>
094/02 megépültetik	<i>meg epewltetek</i>
057/17 megfegytetik	<i>fegytetel meg</i>
089/19 megírtatik	<i>meg yrtata</i>
089/23 megírtatik	<i>meg yrtata</i>
090/07 megírtatik	<i>meg yrtata</i>
054/07 megharagszik	<i>meg haraguuak</i>
063/03 meghatalmazik	<i>hatalmazak meg</i>
150/20 meghirheszik	<i>meg hyrhewuek</i>
114/07 megismertetik	<i>meg esmertetyk</i>
012/12 megiszonyodik	<i>meg yzanywdak</i>
022/05 megiszonyodik	<i>meg yzanyudak</i>
128/16 megiszonyodik	<i>meg yzanyodak</i>
132/13 megiszonyodik	<i>meg yzanyodak</i>
019/14 megjelenik	<i>meg yelenek</i>
046/19 megjelenik	<i>meg yelenek</i>
049/09 megjelenik	<i>meg yelenek</i>
049/15 megjelenik	<i>meg yelenek</i>
055/01 megjelenik	<i>meg yelenek</i>
062/09 megjelenik	<i>meg yelenek</i>
089/20 megjelenik	<i>meg yelenek</i>
109/26 megjelenik	<i>meg yelenek</i>
125/24 megjelenik	<i>meg yelenek</i>
136/21 megjelenik	<i>meg yelenek</i>
066/20 megjelenik	<i>meg yellenek</i>
141/12 megmutattatik	<i>meg mutattatak</i>
021/02 megneveztetik	<i>meg mewuettetnek</i>
031/06 megnyittatik	<i>megynyttassek</i>
153/01 megsértettetik	<i>meg sertettetykuala</i>
110/09 megszidalmaztatik	<i>meg zydalmaztatyk</i>
002/14 megtetik	<i>meg tettik</i>
068/25 méltóztatik	<i>meltoltattnak</i>
075/17 méltóztatik	<i>meltoltattnak</i>
133/13 méltóztatik	<i>meltoltattnak</i>
160/22 méltóztatik	<i>meltoltattnak</i>
146/23 menekedhetik	<i>menekethetykuala</i>
034/27 mer	<i>merel</i>
130/20 mondathatik	<i>mondathatyk</i>
028/06 mondatik	<i>mondatyk</i>
107/08 mondatik	<i>mondatyk</i>
116/08 mondatik	<i>mondatyk</i>
120/19 mondatik	<i>mondatyk</i>
138/08 mondatik	<i>mondatyk</i>
161/21 mondatik	<i>mondatyk</i>
044/24 művelkedik	<i>myuelkedyk</i>
067/04 művelkedik	<i>myuelkedyk</i>

113/16 művelkedik	<i>myuelkedyk</i>
054/01 művelkedik	<i>myuelkegyel</i>
115/18 nagyobbultatik	<i>nagyoboltatyk</i>
003/23 nyugszik	<i>nywgonnak</i>
004/08 nyugszik	<i>nugonnak</i>
115/18 örülttetetik	<i>ewrewltettetyk</i>
081/04 örvendezik	<i>ewruendezykuala</i>
098/12 örvendezik	<i>ewruendezek</i>
008/15 révültetik	<i>rywtetikuala</i>
067/15 rezzesztetik	<i>rezeztetek</i>
153/21 származik	<i>zarmazak</i>
102/19 szégyenkedik	<i>Zegyenkedykuala</i>
091/01 szégyenkedik	<i>zegyenkegyel</i>
131/01 szolgáltatik	<i>zolgaltatyk</i>
036/24 szolgáltatik	<i>zolgaltatikual</i>
142/09 szolgáltatik	<i>zolgaltatak</i>
043/18 szózatlik	<i>zozatlikuala</i>
066/04 tetszik	<i>Tetczyk</i>
085/14 tiszteltetik	<i>tyzteltetyk</i>
099/23 tiszteltetik	<i>tyzteltetyk</i>
014/12 történik	<i>Tertenek</i>
018/01 történik	<i>tertenek</i>
018/03 történik	<i>Tertenek</i>
020/13 történik	<i>tertenec</i>
036/18 történik	<i>tewrtenek</i>
042/19 történik	<i>tertenek</i>
070/16 történik	<i>tewrtenek</i>
072/05 történik	<i>Tewrtenek</i>
080/02 történik	<i>tewrtenek</i>
087/10 történik	<i>tewrtenek</i>
093/17 történik	<i>tewrtenek</i>
135/16 történik	<i>Tewrtenek</i>
146/06 történik	<i>TEwrtenek</i>
012/16 történik	<i>tertenek</i>
042/18 tudakozik	<i>tudakozykuala</i>
129/20 utáltatik	<i>vtaltatykuala</i>
036/12 vallatik	<i>vallatyk uala</i>
053/11 változtatik	<i>valtoztatak</i>
076/02 vetetik	<i>uetessek</i>
099/21 vettetik	<i>vettetyk</i>
060/11 vitetik	<i>vitetykuala</i>

Felhasznált irodalom:

TNyt. I.=A magyar nyelv történeti nyelvtana. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I. kötet. A korai magyar kor és előzményei. Budapest, 1991.

TNyt. II/1.=A magyar nyelv történeti nyelvtana. Főszerk. BENKŐ LORÁND. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Budapest, 1991.

BALÁZS JÁNOS (1979), A magyar szenvedő szerkezet, az ikes ragozás és a műveltető igeképzés eredete *MNy.* 75: 49–50.

BÁRCZI GÉZA (1963), *A magyar nyelv életrajza*. Budapest.

BÁRCZI GÉZA (1990), A magyar igeragozás története *NyTudÉrt.* 130: 47–67.

BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1967), *A magyar nyelv története*. Budapest.

BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ (1991), *A mai magyar nyelv*. Budapest.

E. ABAFFY ERZSÉBET (1978), A mediális igékről *MNy.* 74: 280–93.

FEJŐS EDINA (2008), A mediális ige – kitekintés a nemzetközi szakirodalomra. In: *Félúton 2. Az ELTE–BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája. 2006. június 13-14.* Budapest. 1–10.

HORGER ANTAL (1931), *A magyar igeragozás története*. Szeged.

JAKAB LÁSZLÓ (1999), *Az ikes ragozás a mai magyar nyelvben*. Debrecen.

JAKAB LÁSZLÓ (2002), *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék*. Debrecen. (<http://mek.oszk.hu/00200/00285>)

Jókai-kódex Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közléteszi P. BALÁZS JÁNOS. Budapest. 1981.

KATONA LAJOS (1903), Az Ehrenfeld és a Domonkos-codex forrásai *ItK.* 13: 59–78, 188–195.

- LŐRINCZE LAJOS (1953), Az ikes ragozás kérdéséről *Nyr.* 77: 208–212.
- Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Budapest. 2005.
- MÉSZÖLY GEDEON (1941–3), Az ikes ragozás –ik ragjának eredete *NyK.* 51: 1–13.
- PAIS DEZSŐ (1942), A Jókai-kódex hasonmás kiadása *MNy.* 38: 175–7.
- R. HUTÁS MAGDOLNA (1972), Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában *NyTudÉrt.* 78: 3–4, 133–8.
- RUZSICZKY ÉVA (1953), Kazinczy Ferenc állásfoglalása az ikes ragozás kérdésében *MNy.* 49: 446–456.
- SCHULTZ JUDIT (2009), Az ikes paradigmáról funkcionális szemantikai megközelítésben. In: *Félúton 3. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyelvészdoktoranduszainak konferenciája. 2007. április 25-26.* Budapest. 214–27.
- SIMONYI ZSIGMOND (1895), *Tüzetes magyar nyelvtan.* Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND (1905), Az ikes ragozás története *Nyr.* 34: 1–11, 113–119, 337–349, 393–401.
- Strukturális magyar nyelvtan.* Főszerk. KIEFER FERENC. 3. kötet. Morfológia. Budapest, 2000.
- SZATHMÁRI ISTVÁN (1968), *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Budapest.
- SZINNYEI JÓZSEF (1920), *Magyar nyelvhasznítás.* Budapest.
- Új magyar nyelvtan.* Szerk. É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER. Budapest, 2003.
- ZOLNAI GYULA (1894), *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig.* Budapest.
- ZOLNAI GYULA (1905), Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. *MNy.* 1: 31.
- ZOLNAI GYULA (1926), *MNy.* 22: 39–40.